

УДК 355.425.4:353.8(477)

Серія «Україна. Друга світова війна. 1939–1945»

Кентій А.В., Лозицький В.С., Слободянюк М.А. Радянський рух Опору на окупованій території України.— К., 2010.— с.

Серію затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України. Протокол № 4 від 29 квітня 2010 р.

У книзі висвітлюються організаційно-правові, ідеологічні, матеріальні, морально-психологічні аспекти радянського антинацистського руху Опору на окупованій території України. Аналізуються форми і методи стихійного й організованого спротиву загарбникам, протидії режимним, економічним, соціальним та іншим заходам окупаційної адміністрації. Оцінюються результати, здобутки і втрати партизанської та підпільної боротьби.

Редакційна колегія: В. А. Смолій (головний редактор), П. Т. Тронько, Г. В. Боряк, О. Є. Лисенко (відповідальний редактор), В. В. Стецкевич, О. В. Потильчак, М. Р. Литвин, В. К. Баран, О. С. Рубльов

Відповідальний секретар: *Т. В. Заболотна*

Редактор: *В. В. Григор'єв*

ISBN 978-966-02-5632-3 (серія)
978-966-02-5636-1

© Інститут історії України
НАН України, 2010

ЗМІСТ

Боротьба в тилу нацистських окупантів на території України: радянські партизани у 1941–1944 рр.

Друга світова війна і питання організації боротьби проти агресора на окупованих територіях Європи до нападу Німеччини на СРСР	4
Радянський партизанський рух: організація, керівництво, основні напрями діяльності	8
Здобутки і втрати партизанського руху України	31
Радянське антифашистське підпілля	55

*Анатолій Кентій,
Володимир Лозицький*

БОРОТЬБА В ТИЛУ НАЦИСТСЬКИХ ОКУПАНТІВ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ: РАДЯНСЬКІ ПАРТИЗАНИ У 1941–1944 РР.

Друга світова війна і питання організації боротьби проти агресора на окупованих територіях Європи до нападу Німеччини на СРСР

Друга світова війна стала часом найширшого розвою партизанської боротьби як найбільш ефективної форми спротиву окупаційним військам та її впливу на перебіг бойових дій на фронтах. Перші осередки підпільного антинацистського руху Опору виникли восени 1939 р. з ініціативи польського еміграційного (в Лондоні) уряду на окупованих гітлерівцями теренах Польщі. Однак зі всіх воюючих сторін стратегічне значення збройної боротьби в тилу ворожих військ на окупованих територіях першим усвідомило керівництво Великобританії.

27 травня 1940 р. очолюваний В.Черчіллем британський уряд розглянув пропозиції комітету начальників штабів збройних сил щодо стратегії Великобританії за умов тимчасової окупації нацистами більшості країн Європи. На думку англійських аналітиків, перемогу над Третім райхом можна було досягнути лише одночасним застосуванням «економічного тиску, діями військово-повітряних сил проти промислових і транспортних об'єктів Німеччини, а також проти цивільного населення, організацією руху опору на захоплених Німеччиною територіях»¹. Британська стратегія в контексті спеціальних операцій, за словами Ф.Найтлі, характеризувалася прагненням «кусати» Німеччину з флангів, «підривати її залізничні шляхи, сипати пісок у механізм її військової

машини, знищувати патрулі, мінувати дороги й вбивати вартових»². 22 липня 1940 р. було створене Управління спеціальних операцій (УСО), яке, за словами В.Черчілля, мало б «розпалити полум'я» в окупованій нацистами Європі³.

Однак реальна ситуація на Європейському континенті помітно відрізнялася від того, якою вона бачилась із Лондона прем'єр-міністру Великобританії та деяким його радникам. На окупованих територіях ще була відсутня воля й мотивація до боротьби з нацистським режимом, який, до того ж, ще не розкрив своїх страхітливих рис. За цих умов розпалити полум'я антинацистського спротиву було нелегким завданням, що вимагало значних зусиль, людських і матеріальних ресурсів.

Розібравшись зі станом справ на Європейському континенті британський комітет начальників штабів 4 вересня 1940 р. у своїй доповіді воєнному кабінету змушений був наголосити, що на окупованих гітлерівцями європейських теренах навряд чи вдасться розпалити і завершити успіхом антинацистські повстання, якщо вони не будуть ретельно організовані і підготовлені під контролем і з допомогою Великобританії⁴. Керівництво УСО, формулюючи завдання європейського руху Опору, вважало, що його учасники, бойовики-підпільники, мали безперервно турбувати нацистські окупаційні сили, ухиляючись при цьому від «широкомасштабних виступів та амбітних військових операцій», щоби уникнути власних великих втрат. Вирішального удару слід було завдати лише за сигналом із Лондона⁵.

Отже, через рік після початку Другої світової війни на захоплених Третім райхом європейських теренах ще не йшлося про активний антинацистський спротив. Політичні сили демократичного спрямування в окупованих країнах Європи, спантеличені гучними перемогами німецьких збройних сил, перебували у стані очікування, не наважуючись кинути рішучий виклик окупантам.

І хоча з весни 1940 р. в Данії та Норвегії, а пізніше в Бельгії, Голландії, Люксембурзі та Франції виникли групи Опору та здійснювалися певні акції протестного характеру, проте вони завдавали мало клопоту нацистам, котрі вмільо залучали на свій бік колаборантів із місцевого населення. За словами відомого англійського публіциста Ф.Найтлі, «більшість громадян окупованих країн співпрацювали з німцями», прагнучи «отримати максимум вигод від поразки»⁶. До того ж, згадуване вище британське УСО фактично весь 1941 р. перебувало у стадії організаційного становлення і багато з його співробітників сумнівалися в тому, чи вистачить у них сил виконати наказ В.Черчілля та розпалити полум'я антинацистського спротиву в Європі⁷. До того ж, у Бельгії і Франції пам'ятали, як у часи Першої світової війни 1914–1918 рр. німецька військова влада жорстоко карала будь-які диверсійні чи саботажні дії в тилу своїх військ на окупованій території. І коли на Європейський континент прибули перші агенти британського УСО, то вони були змушені констатувати, що «тільки у комуністів існували організації, дисципліна і бажання боротися»⁸.

Ситуація в окупованій Європі почала помітно змінюватися, коли наприкінці 1940 р. Німеччина приступила до активної підготовки нападу на СРСР, що фактично мало зробити її повним і незаперечним господарем континенту. Нарощуючи свій військовий потенціал, нацисти посилили експлуатацію матеріальних і людських ресурсів захоплених європейських країн, жорстоко придушуючи будь-які прояви саботажу та інших виступів, що підривали бойові можливості Третього району.

Від весни 1941 р. внаслідок захоплення Югославії та Греції у цих країнах теж почали виникати осередки майбутнього руху Опору, що в Югославії з часом перетворився на партизанську війну проти окупантів (за різними даними, у ній брали участь 500–800 тис. осіб). Однак лише після нападу

Німеччини на СРСР і передислокації на схід основних сил німецького вермахту, підрозділів таємної поліції та охоронних військ в окупованій Європі почав помітно активізуватися антинацистський рух Опору, що досяг свого апогею навесні 1944 р. Головними його вогнищами в 1943–1944 рр. були Югославія, Франція та Північна Італія, а основною рушійною силою стали бойові організації лівих.

Й.Сталін і його найближче оточення, розробляючи заходи щодо евентуальної відсічі нацистській агресії, не сумнівалися, що напад буде відбито з перенесенням бойових дій на територію ворога. Це цілком відповідало радянській військовій доктрині, яка, перебільшуючи реальні можливості РСЧА, уважала її здатною бити ворога «малою кров'ю» й отримувати при цьому допомогу від «революційного пролетаріату» капіталістичних країн. Вкладаючи у стратегію збройних сил ідею наступальних дій проти будь-якого вірогідного противника, військово-політичне керівництво СРСР відкидало саму думку про можливість глибокого вторгнення агресора на власну територію. У зв'язку з цим радянське військово-мистецтво приділяло недостатню увагу питанням ведення оборонних стратегічних операцій і фактично не розглядало можливість організації в тилу наступаючого противника партизанського руху як додаткового фактора розгрому агресора.

А між тим до середини 1930-х рр. у відповідних військових органах і штабах РСЧА питанням партизанського руху приділялася досить велика увага. Німецький генерал-полковник Л.Рендуліч мав усі підстави стверджувати, що саме в Радянському Союзі ще в 1933 р. було розроблено «доктрину ведення партизанської війни»⁹. Однак указані вище зміни у воєнній доктрині СРСР та політичні репресії 1930-х рр. призвели до згортання всіх заходів, спрямованих на організацію партизанських дій під час війни. За словами відомого радянського фахівця з організації диверсійної діяль-

ності полковника І.Старинова, «було репресовано повністю всіх партизан — підпільників, диверсантів»¹⁰, розукомплектовано нагромаджені запаси зброї, боєприпасів, спорядження. Проте, слід зазначити, що хоча у СРСР і було згорнуто всі програми, пов'язані з підготовкою партизанської війни на власній території на випадок вторгнення військ агресора, однак радянське керівництво враховувало доцільність використання своєї закордонної агентури для організації на час війни диверсійно-підривної роботи в тилу потенційного противника, зокрема, у Німеччині.

Таким чином, уже на початку Другої світової війни в окремих країнах-учасницях усвідомлювалося значення диверсійних, підривних та партизанських дій у ворожому тилу для досягнення перемоги над противником. Щодо СРСР, то його лідери, захопившись ідеєю ведення війни «на чужій території» та ігноруючи напрацювання у сфері партизанської війни так званих «ворогів народу» виявилися неготовими використати партизанський фактор для організації відсічі агресору на власній землі. Більшовикам знадобився майже рік, щоби зрозуміти необхідність централізації керівництва партизанським рухом, створити систему відповідних органів і через них забезпечити вплив бойових і диверсійних дій партизанів на перебіг фронтових операцій.

Радянський партизанський рух: організація, керівництво, основні напрями діяльності

Катастрофічний перебіг подій на фронті змусив Кремль усвідомити, що напад Німеччини — це не широкомасштабна воєнна провокація, а справжня війна, наближена до її абсолютного виміру, коли не може бути мови про можливі компроміси і переговори, а йдеться лише про перемогу або трагічну поразку. За цих обставин ефективним засобом стримування і виснаження сил агресора мала б стати партизанська

боротьба в його тилу, про що свідчив власний досвід більшовиків часів громадянської війни¹¹.

Партизанський рух 1941–1944 рр. на окупованих агресором теренах СРСР пройшов у своєму розвитку, як це свого часу відзначала радянська історіографія, три періоди, що узгоджуються з відомою періодизацією Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. Водночас, кожен із них мав свої характерні прикмети, зумовлені, серед іншого, регіональними особливостями СРСР. Перший період партизанського руху хронологічно охоплює час від початку війни (22 червня 1941 р.) і до кінця листопада 1942 р., тобто до оточення військ противника під Сталінградом. Цей етап характеризувався відсутністю сталих і узгоджених поглядів різних радянських інстанцій на основну мету й завдання партизанського руху, пошуком найдоцільніших форм керівництва бойовими і диверсійними діями партизанів, створенням зі значним запізненням системи спеціальних штабів для централізованого управління партизанськими силами, організації їх діяльності в інтересах радянських збройних сил.

Водночас емпіричним шляхом відбувалося становлення форм внутрішньої організації і структури партизанських сил, оптимізація їхньої чисельності, вироблення тактики. У зазначений період бойові дії партизанів мали переважно розрізнений характер, спостерігалася відсутність взаємодії між окремими загонами, епізодичними були диверсії на комунікаціях гітлерівців.

За екстремальних обставин 29 червня 1941 р. було ухвалено директиву РНК СРСР і ЦК ВКП(б) партійним організаціям прифронтової смуги про перебудову всієї роботи на воєнний лад. У ній одним із найважливіших завдань партійних та радянських органів визначалося створення на окупованій території СРСР партизанських загонів і диверсійних груп для боротьби з підрозділами ворожої армії, розпалювання партизанської війни і створення нестерпних умов для

агресора та його пособників¹². 18 липня 1941 р. зазначена директива була доповнена постановою ЦК ВКП(б) про організацію боротьби в тилу ворожих військ, що зобов'язала партійні організації надати партизанському рухові «найширшого розвитку та бойову активність»¹³.

Згадані документи обґрунтували ідеологію партизанської боротьби, надали їй безкомпромісного характеру і безжального ставлення до нацистських окупантів та їхніх пособників, яких рекомендувалося «переслідувати і знищувати на кожному кроці». Ставилося також завдання рішуче чистити власні лави «від шкурників і дезертирів», не зупиняючись перед крайніми заходами¹⁴.

Таким чином, уже на початку війни вище радянське керівництво заклало основи організованого партизанського руху на окупованій території СРСР, політичний та ідеологічний контроль над яким узяла на себе комуністична партія. Із часом у результаті дій окупаційної адміністрації цей рух зімкнувся з постійно зростаючим антифашистським спротивом місцевого населення та переріс у справжню партизанську війну або ж, за словами німецького історика К.Клаузевіца, у «народну війну», «що руйнує, як повільно жевріючий вогонь, основні підвалини ворожої армії»¹⁵.

Як показали перші місяці війни, для організації широкомасштабного й ефективного партизанського руху ані партійно-радянське керівництво СРСР, ані органи держбезпеки, ані військове командування виявилися фактично неготовими. Тому всю роботу щодо розгортання збройної боротьби в тилу наступаючого противника доводилося починати практично «з чистого аркуша», діяти наосліп, ідучи шляхом прорахунків і помилок.

Організацією і керівництвом партизанською боротьбою займалися паралельно (а фактично — незалежно один від одного) партійні організації (ЦК національних компартій, обкоми, міськкоми і райкоми), органи НКВС (республіканські

наркомати внутрішніх справ, їх обласні, міські та районні відділи), військові ради і політуправління фронтів, політичні та розвідувальні відділи армій. Координація зусиль та дій на вищому партійно-державному чи військовому рівнях була відсутня. Кожен із зазначених чинників мав власне бачення і розуміння поставлених перед ним завдань.

Директива РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 29 червня 1941 р. та виступи по радіо 3 липня того ж року Й.Сталіна «стали початком створення широкої мережі підпільних парторганізацій і партизанських загонів в областях України, тимчасово захоплених фашистами»¹⁶. Уже 30 червня 1941 р. на засіданні політбюро ЦК КП(б)У було розглянуто питання про «створення партизанських загонів, підпілля і диверсійних груп»¹⁷ та організовано оперативну групу на чолі з секретарем ЦК КП(б)У з кадрів М.Співаком, на котру покладалося завдання створення мережі нелегальних партійних осередків, організація партизанських загонів, добір і підготовка кадрів для боротьби в тилу ворога. Загальне керівництво групою здійснювали секретарі ЦК КП(б)У М.Бурмистенко і Д.Коротченко¹⁸.

25 червня 1941 р., відповідно до наказу з Москви, при НКВС УРСР та його обласних управліннях було створено оперативні групи для боротьби з парашутистами і диверсантами противника, перед якими ставилося і завдання формування партизанських загонів. 25 серпня 1941 р. згадані групи були реорганізовані в 4-ті управління (відділи) з організації та керівництва бойовою діяльністю винищувальних батальйонів, партизанських загонів і диверсійних груп¹⁹.

10 липня 1941 р. військова рада Південного фронту ухвалила постанову про створення при розвідувальному відділі фронту позаштатного відділення для організації диверсійно-партизанських загонів. 26 липня командування Південно-Західного напрямку і ЦК КП(б)У оприлюднили звернення до населення окупованих районів України, закликавши його

вступати до партизанських загонів, створювати нові формування, «громити фашистських окупантів»²⁰. Наступного дня на ім'я начальників штабів фронтів діючої армії за підписами начальників генштабу Г.Жукова і головного розвідувального управління РСЧА П.Голикова надійшла шифротелеграма з вимогою «негайно приступити до формування і закидання на зайняту противником територію більшої кількості дрібних диверсійно-партизанських груп і загонів»²¹.

19 серпня 1941 р. головне політичне управління Червоної армії надіслало військовим радам і політуправлінням фронтів директиву про роботу серед населення окупованих областей і партійно-політичне керівництво партизанським рухом. Ці завдання поклалися на спеціально створені 8-мі відділи політуправлінь фронтів та відповідні відділення політвідділів армій із роботи серед частин Червоної армії і партизанських загонів²².

Неузгодженість і розпорошеність у діях партизанських формувань, що підпорядковувалися різним відомствам, у першу чергу турбувала військове командування, яке очікувало у складній стратегічній ситуації більшої допомоги від партизанів. Уже в доповіді від 21 липня 1941 р. командування Південного фронту на ім'я Й.Сталіна та головкома Південно-Західного напрямку С.Будьонного підкреслювалося, що відсутня «ще реальна робота партизанських загонів, організованих партійними комітетами й органами НКВС на залишеній нами території»²³. Командуючий 5-ю армією Південно-Західного фронту генерал-майор М.Потапов у серпні 1941 р. в розмові з представником 4-го управління НКВС УРСР говорив: «Партизани нічого не роблять, сидять у лісі і чекають приходу Червоної армії та відновлення радянської влади»²⁴.

На 1 жовтня 1941 р. в областях УРСР за відомостями ЦК КП(б)У було сформовано 738 партизанських загонів (26 257 бійців) і 191 диверсійна група (1374 особи)²⁵. Водночас

несприятливий перебіг бойових дій на Південно-Західному фронті, коли радянські війська спішно залишили західні області, фактично зірвав заходи щодо розгортання у цьому регіоні партизанського руху. Хоч у липні — вересні 1941 р. у західні та Чернівецьку області було перекинуто через лінію фронту 37 партизанських загонів (понад 550 чол.) і 233 організатори підпілля²⁶. Утім, більша частина з них не зуміла розгорнути своєї діяльності, розпалася чи була ліквідована контррозвідувальними органами противниками. Серйозною перешкодою на шляху організації радянського партизанського руху у Західній Україні стала ОУН С.Бандери, що користувалася широкою підтримкою місцевого українського населення.

На хід партизанської боротьби в Україні в 1941 р. негативно вплинула швидка окупація переважної більшості території військами Німеччини та її союзників, що не дозволило радянській владі втілити у життя низку заходів із розгортання партизанського руху. У Кіровоградській, Сумській та Чернігівській областях окремі партійні і радянські працівники низової ланки (район/місто), залишені для підпільно-партизанської діяльності, відступили з радянськими військами. Унаслідок зради нацистам вдалося викрити чимало партизанських баз, де було заховано зброю, боєприпаси, продовольство (Кіровоградська, Полтавська, Харківська та інші області).

Крім того, загравання в липні — вересні 1941 р. окупаційної адміністрації з українським населенням, звільнення з полону червоноармійців-українців, дозвіл на відкриття церков, створення національних громадських організацій, видання українськомовної преси, перепоховання жертв терору НКВС помітно обмежувало його участь у партизанському русі. При цьому серед певних прошарків українського суспільства, які були об'єктом більшовицьких репресій, зміцнилися антирадянські настрої і зародилася віра

в доцільність співпраці з нацистською Німеччиною для відновлення української державності. У деяких селах Житомирської та Полтавської областей радянська агентура зафіксувала факти ворожого ставлення населення до партизанів²⁷. Аналогічна ситуація спостерігалася і в інших регіонах України.

Справдилися, на нашу думку, певним чином пророчі слова В.Винниченка, висловлені в його листі від 15 вересня 1933 р. до ЦК КП(б)У, ЦК ВКП(б) і Й.Сталіна, що хиби національної політики більшовиків в Україні створять їм «поганий тил та ненадійну оборону» на випадок збройного зіткнення з гітлерівською Німеччиною²⁸.

Проте, як би там не було, уже перші дії партизанів України викликали занепокоєння нацистів. У наказі від 14 вересня 1941 р. командуючий оперативним тилом групи армій «Південь» генерал Роквес зазначав, що в «партизанах ми зустрічаємо дуже діяльного, спритного, рухливого і рішучого супротивника, якій відмінно вміє використовувати місцевість, проводить свої операції переважно вночі й, діючи у власній країні, у більшості випадків користується підтримкою населення»²⁹.

Наказ верховного командування вермахту (ОКВ) від 16 вересня 1941 р. про «придушення комуністичного повстанського руху», який стосувався всієї окупованої території СРСР, показав, що партизанський рух уже є загрозою «для німецького керівництва війною» і фельдмаршал В.Кайтель від імені А.Гітлера зажадав від своїх підлеглих «скрізь удатися до найсуворіших заходів для придушення в найкоротші терміни цього руху».

Одним із перших відреагував на цей заклик ОКВ командуючий 6-ю армією, яка діяла на території України, фельдмаршал В. фон Райхенау. У виданому ним зловісному наказі «Про поведення військ на Сході» (10 жовтня 1941 р.) наголошувалося: «У разі застосування зброї в тилу армії з

боку окремих партизанів, уживати щодо них рішучих і жорстких заходів». А 9 листопада 1941 р. В. фон Райхенау вже вимагав особисто доповідати йому про всі випадки ліквідації понад 10 партизанів³⁰. Слова зі справами у нацистів не розходилися. Так, за даними таємної польової поліції (ГФП) при групі армій «Південь», тільки за жовтень — грудень 1941 р. було розстріляно 2388 чол., кваліфікованих як «партизани», «диверсанти», «парашутисти»³¹.

Боротьба новостворених і погано навчених партизанських загонів із досконалою окупаційною машиною нацистів була виснажливою. Згадуючи ті часи, П.Вершигора писав: «То були важкі дні. Німець був сильним, сильним не тільки своєю технікою, військовим престижем, але сильним ще й нашим незнанням, нашою ненавченістю»³². Такої ж думки дотримувався й О.Сабуров, котрий зазначав, що «відсутність партизанської тактики багато в чому обмежувала дії партизанів, а там, де проводилися бойові операції, вони були малоефективними і здебільшого невдалими»³³.

Після поразки німецьких військ під Москвою у грудні 1941 р. та загального наступу Червоної армії взимку 1942 р. намітилась активізація партизанського руху. В Україні особливо вдало діяли об'єднані загони С.Ковпака, М.Воронцова, О.Сабурова, О.Федорова, інших командирів, що базувалися у північних районах Чернігівщини та Сумщини. За даними НКВС УРСР, за період від 1 серпня 1941 р. до 1 березня 1942 р. українські радянські партизани знищили 1652 об'єкти військового призначення, у тому числі підірвали 27 ворожих ешелонів. Втрати противника в боях і диверсіях оцінювалися в 12 тис. солдатів і офіцерів, власні становили близько 600 бійців³⁴.

Зазначені вище партизанські загони, що діяли на російсько-українському порубіжжі, помітно дошкуляли окупантам. Про це свідчить, наприклад, щоденник фельдмаршала Ф. фон Бока. Ось деякі записи з нього за березень — травень 1942 р.:

«У тилових районах ведеться боротьба з партизанами, що, на жаль, теж коштує нам чималих втрат... У сутичках із партизанами в тилу 2-ї армії (Вейхс) діючі там угорські підрозділи охорони поки що зазнають поразок... Виснажливі бої з партизанами в тилу 2-ї армії... У тилових районах 2-ї армії (Вейхс) партизанам удалося підірвати залізничну лінію під Ворожбою. Рух на дві доби перервано»³⁵.

Перебіг боротьби в Україні показав, що неузгодженість форм використання партизанських сил, відсутність єдиного керівного і координаційного центру помітно впливали на ефективність бойової діяльності партизанів. Одні загони занадто довго затримувались з виходом у тил ворога, інші — самовільно покидали окуповану територію, не використавши існуючих можливостей для ведення збройної боротьби, частина партизанських загонів розпалася. Станом на 15 березня 1942 р. з 1376 загонів і груп, які були на обліку в НКВС УРСР, інформація про бойові дії надійшла лише від 141³⁶. Доля інших через відсутність зв'язку була невідомою. Партизани часто відчували брак засобів радіозв'язку, мінно-підричних пристроїв, автоматичної зброї, спорядження, медикаментів.

Поразки радянських військ у травневих боях 1942 р. на Кримському півострові і під Харковом спонукали Кремль радикально переглянути своє ставлення до партизанського руху, посиливши увагу до збройної боротьби в тилу ворога. 30 травня 1942 р. Державний комітет оборони (ДКО) ухвалив постанову про створення при Ставці Верховного Головнокомандування Центрального штабу партизанського руху (ЦШПР) та підпорядкованої йому системи спеціальних штабів для об'єднання керівництва і розвитку партизанського руху³⁷. При військовій раді Південно-Західного напрямку було сформовано Український штаб партизанського руху (УШПР), який розпочав свою діяльність 20 червня 1942 р. Його очолив заступник наркома внутрішніх справ УРСР полковник

Т.Строкач. Оцінюючи згодом створення системи партизанських штабів, маршал Г.Жуков у своїх спогадах зазначав, що це дозволило радянському керівництву «спрямовувати дії всіх сил партизанського руху в інтересах армії, координувати взаємодію партизанських загонів з операціями фронтів»³⁸.

Ефективність здійснених заходів визнавав і генерал-полковник Л.Рендуліч, який писав: «Централізація керівництва партизанськими загонами була явною, адже при підготовці і проведенні якогось значного наступу німецьких або російських (радянських — *А.К., В.Л.*) військ партизани у цьому районі негайно активізували свої дії з метою дезорганізації постачання і зриву зв'язку між частинами німецької армії, захоплення й ліквідації складів із боєприпасами і нападу на місця розквартирування військ. Ці дії були обтяжливими для армії, становлячи неабияку небезпеку»³⁹.

Станом на 26 червня 1942 р. на обліку в УШПР перебувало 704 загони (26 800 чол.) і 622 винищувальні групи (1483 особи), але штаб мав радіозв'язок лише з 22 загонами (3310 бійців), котрі діяли у північних районах Лівобережної України⁴⁰. Відомості про діяльність інших формувань були відсутні. За даними центрального штабу, в Україні діяло 238 загонів чисельністю 12 133 бійців⁴¹. У Москві були переконані, що можливості для розширення партизанського руху на території республіки використовувалися незадовільно⁴².

На середину літа 1942 р. ситуація на території України була надзвичайно складною й несприятливою для розвитку партизанського руху. До того ж, сам УШПР перебував у стадії формування, постійно змінював місце дислокації, не мав у своєму розпорядженні належних засобів радіозв'язку з партизанами та необхідних матеріальних ресурсів (зброї, боєприпасів, мінно-підричних пристроїв тощо) для забезпечення діючих партизанських загонів.

Під натиском німців радянські війська залишали українські землі й 22 липня 1942 р. загарбники повністю

захопили територію республіки, встановивши жорстокий окупаційний режим. Невдачі на фронті і відступ РСЧА з України позначилися на моральному стані населення. Гітлерівці шляхом каральних акцій проти непокірних, шантажу, демагогічних обіцянок намагалися залучити на свій бік найменш стійкі елементи і це їм частково вдалося. З цього приводу відомий партизанський командир М.Наумов говорив: «У партизани ніхто не йшов... Коли в місяць прийде до загону одна людина з оточення — це вже добре». За його словами, нерідко доводилося застосовувати примусову мобілізацію, погрожуючи у разі відмови розстрілом⁴³.

Мали місце у той час й випадки дезертирства із загонів. Ось що записав 9 серпня 1942 р. у своєму щоденнику один із партизанських ватажків М.Попудренко (з'єднання О.Федорова): «Зі Щорсівського загону дезертирувало 11 чоловік. Узяли РПД (ручний кулемет Дегтярьова — *А.К.*, *В.Л.*); із Кіровського — 9 чоловік. Мотив цих дезертирів простий: небажання брати участі в боях і бажання добре поїсти»⁴⁴.

Згадані несприятливі обставини позначились і на бойовій активності партизанів. Зокрема, з українських теренів на територію Російської Федерації відступили з'єднання С.Ковпака і О.Федорова. А М.Попудренко визнавав, що їхнє з'єднання взагалі уникало активної боротьби, обмежуючись здебільшого оборонними діями⁴⁵.

Незважаючи на всі негаразди, партизанський рух в Україні все ж не занепав. Так, у звіті командування охорони тилу групи армій «Б» за серпень 1942 р. повідомлялося, що у зоні відповідальності зафіксована присутність 5 тис. партизанів, які діяли в районах Льгов — Бахмач — Щорс — Грем'яч — Середина-Буда, де відбулося 59 бойових зіткнень німців із партизанськими загонами⁴⁶. Відзначалася також активність партизанів на північ від лінії Дніпропетровськ — Павлоград — Лисичанськ і особливо на південний схід від Харкова. 1 вересня 1942 р. начальник СС і поліції України наказав

«припинити негайно рух одиночних машин усіх систем у райхскомісаріаті Україна, в областях на північ від залізничної лінії Чернігів — Овруч — Білокоровичі — Олевськ — Сарни — Ковель — Любомль»⁴⁷.

За даними поліції безпеки і СД Німеччини з окупованих східних територій, упродовж серпня — вересня 1942 р. були зафіксовані бойові сутички з партизанами в районах Димера, Житомира, Чернігова, Конотопа, Путивля, Глухова, Сталіно, Кременчука⁴⁸.

Присутність партизанів у південних областях України в 1942 р. відзначають також документи румунської політичної поліції. Зокрема, у них ідеться про Одесу з прилеглими селами, Вінницю, Дніпропетровськ, Кривий Ріг, Херсон та ін. При цьому наводяться факти розкриття й ліквідації 56 «організацій партизанів»⁴⁹.

Водночас слід визнати, що хоча дії партизанів все частіше турбували німецьку окупаційну адміністрацію в Україні і вона вела систематичну боротьбу проти будь-яких антинацистських виступів, проте партизанський рух ще не поставив гітлерівців у критичне становище і його масштаби були незначними, аби суттєво впливати на перебіг подій на німецько-радянському фронті. Напади партизанів на об'єкти ворожого тилу не мали систематичного і цілеспрямованого характеру, не враховувалася при цьому й військова цінність цих об'єктів. Часто-густо партизанські командири захоплювалися боротьбою з дрібними поліцейськими гарнізонами та постами. Поза партизанським рухом залишалася більшість районів степової смуги і Правобережної України.

Малопомітною була діяльність партизанів на залізничних комунікаціях, які належали до найважливіших об'єктів в інфраструктурі вермахту в Україні. За період від 22 червня 1942 р. до 1 вересня 1942 р. радянські джерела зафіксували лише 107 підривів ворожих ешелонів, що було явно недостатньо, аби хоча б на деякий час дезорганізувати залізничні

комунікації противника. У цьому контексті М.Попудренко відверто визнав у своєму щоденнику за 10 серпня 1942 р.: «Вірно одне, що на комунікаціях ми не працювали, а це для фронту має основне значення»⁵⁰.

Хід бойових дій на фронті, головним чином у районах Сталінграду і Північного Кавказу, де німецькі війська досягли значних успіхів, змусив Москву уважніше поставитися до проблем партизанського руху. Наприкінці серпня 1942 р. до столиці СРСР були викликані командири і комісари найбільш активних партизанських формувань Білорусії, Російської Федерації та України, у тому числі Герої Радянського Союзу С.Ковпак та О.Сабуров. Після переговорів із партизанами в ЦШПР із ними зустрівся сам Й.Сталін. Відбулося дві бесіди, кожна тривалістю по 3–4 години.

Як згадував учасник тих зустрічей О.Сабуров, хоча Й.Сталін цікавився станом партизанського руху на окупованій території, багато разів перепитував про сили німців і партизанів, але справжнього уявлення про партизанську боротьбу, потреби її учасників він не мав. За словами О.Сабурова, голова ДКО був здивований, наприклад, тим, що партизани мають на озброєнні гармати та міномети, але не міг збагнути, навіщо вони їм. Із цього приводу Й.Сталін зробив зауваження начальнику ЦШПР П.Пономаренку, що він, начебто, подає йому невірні відомості. Урешті-решт дійшли порозуміння і було вирішено суттєво поліпшити постачання партизанів зброєю та боеприпасами, виділяти для цього авіатранспорт. Крім того, Й.Сталін погодився з пропозицією партизанських командирів примусово залучити до партизанської боротьби військовозобов'язаних осіб, які перебували на окупованій території. При цьому він зауважив: «Усіх треба піднімати, хочуть чи не хочуть вони йти воювати. У крайніх випадках розцінювати тих, хто не хоче воювати, як дезертирів»⁵¹.

Після згаданої наради, 5 вересня 1942 р., з'явився наказ наркома оборони СРСР «Про завдання партизанського руху»,

в якому зазначалося, що він стає однією з вирішальних умов перемоги над ворогом, ставилося завдання перетворити його на всенародний, залучивши ширші верстви населення. Основними завданнями партизанів визнавалися «руйнування тилу противника, знищення його штабів та інших військових установ, залізниць і мостів, підпалення й підрих складів і казарм, знищення живої сили, захоплення в полон або знищення представників німецької влади»⁵².

Ухвалені в Москві рішення щодо широкої активізації партизанського руху стосувалися й України. 2 жовтня 1942 р. ЦК ВКП(б) створив нелегальний ЦК КП(б)У, який мав «очолити партизанських рух в Україні і перетворити його на всенародний рух проти німецьких окупантів».

Осінь 1942 р. наближала докорінний злам у ході Другої світової війни на користь антигітлерівської коаліції, і пам'ятними подіями цього часу стали битва на Волзі, наступ британських військ під Ель-Аламейном та десантна операція західних союзників у Північній Африці. Суттєві зміни очікувалися й у характері збройної боротьби проти нацистських окупантів на території СРСР і, в першу чергу, в Україні.

Перший період партизанського руху був часом найтяжчих випробувань для щойно створених партизанських загонів, гірких поразок і прикрих втрат. Узагальнена характеристика бойової діяльності партизанів України подається у звіті оперативного відділу УШПР: «Головною вадою партизанського руху того періоду було те, що діючи загони не вели систематично активних бойових дій, не проводили великих операцій з руйнування залізничних вузлів, промислових підприємств, відновлених німцями»⁵³.

Другий період партизанського руху, який хронологічно датується кінцем листопада 1942 р. і завершується в 1943 р., позначився найбільшим його піднесенням на окупованій території, перетворенням на фактор оперативного-стратегічного значення. На цьому етапі завершилося створення мережі

спеціальних органів для централізованого керівництва партизанським рухом, що набув масових форм. Було здійснено широкі заходи щодо підготовки відповідних кадрів і матеріально-технічного забезпечення партизанів.

У цей час помітно посилились антинацистські настрої на окупованих українських територіях. У жовтні 1942 р. батальйон пропаганди вермахту на південній ділянці Східного фронту повідомляв, що наступальні дії більшовиків, особливо тривалі бої під Сталінградом і ширші масштаби діяльності партизанів, розглядаються населенням України «як слабкість німецького вермахту», а тому «явно відчувається зростаюче негативне ставлення до німців і зневіра до їхніх заходів»⁵⁴.

Поразки німців на фронтах та репресивна політика окупаційної адміністрації мали вирішальне значення для активізації всіх форм антинацистського спротиву. З цього приводу відомий німецький історик В.Герліц пише: «Партизанська війна була відповіддю на розстріли заручників, масову депортацію, голод та розруху»⁵⁵.

Основним змістом партизанської боротьби в Україні в цей період стала реалізація розроблених ЦК КП(б)У і УШПР оперативних планів бойових дій на зимовий 1942–1943 рр. і весняно-літній 1943 р. періоди — захоплення і утримання переправ через річки Десна, Дніпро, Прип'ять та допомога Червоній армії при оволодінні Києвом (вересень — жовтень 1943 р.). Ці документи було схвалено вищим партійно-радянським керівництвом та узгоджено з командуванням відповідних фронтів.

Упродовж грудня 1942 р. — березня 1943 р. завершилося становлення системи управління партизанським рухом в Україні. У підпорядкуванні УШПР перебували представництва при військових радах Воронежського, Південно-Західного і Південного фронтів та обласні штаби партизанського руху. Перші здійснювали керівництво партизанською боротьбою у прифронтовій смузі, другі — у глибокому тилу

противника. Сам УШПР із квітня 1943 р. перебував в оперативному підпорядкуванні Ставки Верховного Головнокомандування. Політичний контроль за діяльністю УШПР та його системи здійснював ЦК КП(б)У.

У процесі виконання плану бойових дій партизанів України на зимовий період 1942–1943 рр. (1 листопада 1942 — 1 квітня 1943 р.) чисельність особового складу партизанських формувань, що перебували в підпорядкуванні УШПР, збільшилася майже втричі. У лавах 74 загонів і з'єднань налічувалося 15 тис. бійців⁵⁶(не рахуючи місцевих партизанських загонів і груп). Гучний резонанс серед населення окупованих теренів мали рейди з'єднань С.Ковпака, Я.Мельника, М.Наумова, О.Сабурова та О.Федорова з Лівобережжя України на правий берег Дніпра в район білорусько-українського Полісся.

Для потреб партизан літаками за лінію фронту було перекинуто 3 гармати, 62 міномета, 109 протитанкових рушниць (ПТР), 67 кулеметів, 15,4 т вибухівки тощо. В обсягах поставок міномети, автомати і ПТР становили відповідно 70%, 145% і 230% від їх загальної кількості в партизанських формуваннях України. Крім того, партизанам було також поставлено близько 3 тис. одиниць зимового одягу⁵⁷. Помітно поліпшився стан радіозв'язку. Якщо на 12 серпня 1942 р. відділ зв'язку УШПР мав за лінією фронту лише 9 радіостанцій, то у січні 1943 р. їх кількість збільшилась до 25⁵⁸.

Невипадково у доповіді райхскомісара України у Берлін про становище в регіоні (березень — квітень 1943 р.) зазначалося, що завдяки постачанню партизанів із радянського тилу їх діяльність у північній частині Волинської, Житомирської та Київської областей помітно активізувалася. Водночас Е.Кох наголошував, що за січень — квітень 1943 р. кількість диверсій на залізницях Ковель — Київ і Брест — Козятин — Київ становила, відповідно, 110 та 56⁵⁹. Усього ж у першому кварталі 1943 р., за даними оперативного відділу

УШПР, було підірвано 155 ворожих ешелонів на 183 ділянках залізниць⁶⁰.

Не обійшли увагою гітлерівці й рівень централізованого управління партизанськими силами. У січні — лютому 1943 р. поліція безпеки і СД Німеччини зробила висновок, що великі партизанські формування мають єдине керівництво, з яким підтримують постійний зв'язок, і що головним їх завданням є дезорганізація тилу німецьких військ, особливо руйнування шляхів сполучень, зрив постачання військових частин на фронті⁶¹.

Позитивні зрушення сталися і в діяльності партизанської розвідки. Упродовж жовтня 1942 р. — квітня 1943 р. УШПР отримав від партизанів понад 800 розвідувальних донесень, що було в п'ять разів більше, ніж за січень — вересень 1942 р.⁶²

Але найбільш дошкульного удару партизани України завдали ворогу в ході реалізації оперативного плану бойових дій на весняно-літній період 1943 р. При цьому головна увага зосереджувалася на комунікаціях вермахту. Порівняно з попереднім часом ці заходи були значно краще забезпечені у кадровому і матеріально-технічному плані⁶³.

Через труднощі, пов'язані з транспортуванням людей і вантажів на окуповану територію, активні дії партизанів розпочалися з середини червня 1943 р. У глибокий тил ворога рушили з'єднання С.Ковпака, Я.Мельника, М.Наумова, О.Федорова, інших командирів. Незабаром командування оперативного тилу групи армій «Південь» зафіксувало 135 випадків появи у зоні своєї відповідальності партизанських загонів і з'єднань, а у серпні 1943 р. вже повідомлялося, що відбулося понад 940 боїв із партизанами. 9 серпня 1943 р. командуючий німецькими окупаційними військами в Україні (на теренах райхскомісаріату) розтлумачив своїм підлеглим, що вся контрольована німцями українська територія вважається партизанським районом⁶⁴.

Особливого резонансу набув рейд у Карпати з'єднання С.Ковпака (червень — вересень 1943 р.). Попри втрати, партизани помітно дезорганізували діяльність німецької адміністрації на Станіславщині та підштовхнули до антифашистської боротьби підпільні структури ОУН(б). Рейд ковпаківців до Галичини у черговий раз підтвердив уразливість у цьому регіоні позицій німецької влади від дій добре вишколених і гарно озброєних партизанських формувань, однак ЦК КП(б)У та УШПР не змогли скерувати туди інші партизанські формування. Про те, як рейд ковпаківців збурих нацистське керівництво, свідчить телеграма-блискавка райхсфюрера СС Г.Гіммлера на адресу групенфюрера СС Е. фон дем Бах-Зелевського (3 серпня 1943 р.), який відповідав за боротьбу з партизанами на Сході. В ній містився категоричний наказ «живим чи мертвим» захопити С.Ковпака⁶⁵.

Особливо відчутних збитків зазнали гітлерівці від диверсійних дій українських партизанів. За період від 1 квітня до 1 серпня 1943 р. було підірвано 713 ешелонів, унаслідок чого знищено або ж ушкоджено 788 паровозів, 8030 платформ, цистерн, вагонів, зруйновано 57,5 км рейок, здійснено 8 нападів на залізничні станції. Під ударами партизанів у цей період перебувало 40 залізничних напрямків і ділянок загальною довжиною близько 4 тис. км.⁶⁶

Починаючи з весни 1943 р. під впливом подій на фронтах світової війни, де війська антигітлерівської коаліції здобували перемогу за перемогою, населення окупованих районів України почало активніше вступати до лав партизанів. Однак зростання чисельності партизанських формувань з огляду на брак озброєння відбувалося повільно. А це, своєю чергою, обмежувало можливості партизанського руху щодо розширення масштабів збройної боротьби у ворожому тилу у весняно-літній період 1943 р. Попри те, що на 1 серпня 1943 р. УШПР мав у своєму підпорядкуванні 116 загонів і

31 партизанську групу (всього 25 тис. бійців)⁶⁷, ця чисельність виглядала явно недостатньою для реалізації масштабних і складних бойових завдань у ворожому тилу.

Уже наприкінці травня 1943 р. командир партизанського загону А.Грабчак повідомляв УШПР, що до нього щоденно приходять 20–30 добровольців, але через брак зброї він не може їх прийняти⁶⁸. Незабаром до штабу надійшла радіограма від керівника кам'янець-подільських партизанів С.Олексенка зі скаргою на відсутність необхідної кількості озброєння і неможливість із цієї причини приступити до виконання бойових завдань⁶⁹. Не краще виглядала ситуація і в наступні місяці. А за повідомленням уповноваженого ЦК КП(б)У по Київщині І.Чепурного (16 серпня 1943 р.), до партизанських загонів області за наявності зброї можна було б прийняти до 5 тис. чол.⁷⁰

У цьому контексті слід зауважити, що брак зброї помітно впливав на стан руху Опору й у Західній Європі. З цього приводу керівник «Воюючої Франції» генерал Ш. де Голль писав: «Фактично контингенти бійців внутрішніх сил перебували у прямій залежності від озброєння, яке їм давалося»⁷¹.

Виконати в повному обсязі завдання плану бойових дій партизанських загонів на весняно-літній період 1943 р. не вдалося. Однією з причин цього були прорахунки ЦК КП(б)У й УШПР щодо об'єктивної характеристики стану партизанських формувань України, недооцінка здатності противника захистити свій тил. Перед партизанами часто-густо ставилися завдання, які перевищували їх реальні можливості, що призводило до невиправданих втрат. Саме з цієї причини було змушене повернутися з Карпат з'єднання С.Ковпака, а партизани Я.Мельника не зуміли закріпитися на теренах Вінниччини. Не вдалося пробитися у південні райони України та в Молдавію іншим партизанським загонам і з'єднанням.

У ході виконання згаданого плану радянські партизанські формування наразилися на неочікувано сильний спротив із

боку ОУН та УПА. Ця обставина не дозволила вивести оперативні групи ЦК КП(б)У й УШПР на територію Дрогобицької, Львівської, Станіславської і Чернівецької областей. Крім з'єднання С.Ковпака, у Галичину не змогли пробитися інші партизанські формування.

Звільнення території України від нацистів, яке розпочалося після битви під Курськом, висунуло перед українськими радянськими партизанами нові завдання. 15 вересня 1943 р. військова рада Воронезького фронту затвердила розроблений УШПР план захоплення партизанськими загонами переправ через Десну, Прип'ять, Дніпро і сприяння радянським військам у взятті Києва. Для участі у цих діях передбачалося залучити 11 партизанських формувань чисельністю понад 17 тис. бійців⁷². 22 вересня УШПР поінформував командуючого Центральним фронтом К.Рокосовського про те, що його загопи отримали вказівки взаємодіяти з військами.

Починаючи з 19 вересня 1943 р., партизани Чернігівщини і Київщини приступили до організації й утримання переправ для радянських військ на Десні, Прип'яті, Дніпрі у зоні відповідальності Центрального, Воронезького та Степового фронтів. Усього було організовано 25 переправ, у тому числі 3 — на Десні, 12 — на Дніпрі, 10 — на Прип'яті⁷³. Військова рада Воронезького фронту в наказі від 10 жовтня 1943 р. наголошувала, що партизанські формування І.Бовкуна, М.Тарануценка, В.Ушакова, Ю.Збанацького, І.Хитриченка та Г.Покровського «поставлене їм бойове завдання щодо захоплення й утримання до підходу частин Червоної армії переправ на ріках Десна, Дніпро і Прип'ять виконали успішно»⁷⁴.

Що стосується участі партизанів у звільненні від окупантів столиці України, то ця акція вийшла невдалою. Партизанські формування, які дислокувалися на Правобережній Україні, не зуміли своєчасно вийти у визначені їм райони, а противнику, зі свого боку, удалося зірвати наступ радянських військ на

Київ із Букринського плацдарму. Лише кавалерійське партизанське з'єднання М.Наумова з північного заходу зуміло наблизитися до міста на 40–50 км, але було відкинуте гітлерівцями.

За цих обставин УШПР поставив перед партизанськими формуваннями завдання розгорнути бойові і диверсійні дії в оперативному тилу німецького військового угруповання, що утримувало Київ. 9 жовтня 1943 р. у донесенні коменданта 585-го армійського району (4-а танкова армія) повідомлялося, що партизани, отримуючи постачання повітрям, готуються до завдання ударів по німецьких військах західніше Києва. У зв'язку з цим командування противника зажадало від своїх частин активними діями знищити всіх партизанів у зонах відповідальності (частина Житомирської та Київська обл.)⁷⁵.

Упродовж 3–15 грудня 1943 р. 3-й польовий відділ 5-го управління НКДБ СРСР на підставі аналізу перехоплених німецьких і румунських документів інформував УШПР про активні дії партизанів на території Житомирської області, у тилу 1-ї танкової і 8-ї польової армій вермахту в районах Дніпропетровська і Кіровограда, а також на території Вінницької та Одеської областей⁷⁶.

Другий період партизанського руху став часом найбільших досягнень партизанів України в бойовій, диверсійній і розвідувальній діяльності. Характеризуючи можливості українських партизанів, генерал армії М.Ватутін відзначав їх здатність самостійно і разом з частинами Червоної армії здійснювати серйозні і великі за масштабами військової операції.

Упродовж 1943 р. партизанські загони та з'єднання, що підпорядковувались УШПР, здійснили 292 напади на гарнізони, комендатури і кущі поліції, 24 — на штаби військових і тилових підрозділів і частин противника, 19 — на залізничні станції, оволоділи 21 районним центром. Було підірвано 3688 ворожих ешелонів. Від партизанів до УШПР надійшло 1260 донесень, що містили 2011 фактів розвіду-

вального характеру⁷⁷. Зазначені показники були найвищими за всю історію партизанської боротьби в Україні.

На завершальному етапі визволення території України від гітлерівських окупантів (січень — серпень 1944 р.), який став третім періодом партизанського руху, перед партизанами постало завдання активними діями, спрямованими на дезорганізацію тилу ворожих військ, сприяти бойовим операціям Червоної армії. При цьому пріоритетне значення надавалося виходу загонів і з'єднань на територію Західної Волині та в Галичину. Однак ЦК КП(б)У й УШПР не врахували деякі важливі обставини, а саме можливості німецької оборони і наявність у західному регіоні формувань ОУН та УПА. Сили партизанських формувань, що мали діяти за складних бойових і політичних умов, явно перебільшувалися. Поза увагою залишилась та обставина, що чимала частина особливого складу загонів і з'єднань, воюючи впродовж 1941–1943 рр., відчувала велику фізичну і моральну втому, що позначалося на боєздатності.

На початку 1944 р. найбільш високою була концентрація партизанських сил на території Рівненської та Житомирської областей, де перебувало 18 з'єднань у складі 115 загонів чисельністю близько 30 тис. чол.⁷⁸ Цю обставину використало радянське командування, котре при проведенні Рівненсько-Луцької наступальної операції 27 січня — 11 лютого 1944 р. віддело в ній помітну роль партизанам, які, за словами командуючого 13-ю армією М.Пухова, проявили себе «грізною силою в боротьбі з окупантами». Загони і з'єднання не тільки активно взаємодіяли з наступаючими радянськими військами, а й самостійно вибивали гітлерівців із населених пунктів, утримуючи їх до підходу частин Червоної армії. Результативними були диверсійні дії партизанів. Проте спроби пробитися на територію Галичини виявилися невдалими. Крім з'єднань П.Вершигори, М.Наумова, М.Шукаєва у той регіон не вийшло жодне інше формування. Та й партизани

П.Вершигори і М.Наумова не довго затримались у Дрогобицькій та Львівській областях і були змушені з втратами відступити на польські терени, а загін М.Шукаєва перейшов у Словаччину. Головна причина цих невдач крилася в активній протидії ОУН та УПА, а також відсутності підтримки партизанів із боку українського населення. Ще 17 березня 1944 р. заступник начальника УШПР І.Старинов в одній з інформацій до УШПР писав, що радянським партизанам на території Тернопільської і Львівської областей діяти буде важче, ніж у Німеччині (!)⁷⁹.

Перейшовши на територію Польщі та відчуваючи підтримку з боку місцевого населення, з'єднання П.Вершигори, М.Наумова й інших партизанських командирів завдали чимало клопоту гітлерівцям. Уже 1 березня 1944 р. відділ іноземних армій Сходу генерального штабу сухопутних військ Німеччини зазначав, що в північно-західній частині тилу групи армій «Південь» добре озброєні радянські партизанські формування вступили на територію Генерал-губернаторства і здійснюють численні диверсійні дії, загрожуючи залізничним лініям Перемишль — Люблін, Львів — Люблін та деяким військовим і промисловим об'єктам⁸⁰.

Високо оцінював бойові риси українських партизанів, що діяли у польсько-українському порубіжжі, держсекретар Генерал-губернаторства В.Коппе, який на нараді у Кракові (12 травня 1944 р.) сказав: «Це формування суто військові. Офіцери і підофіцери — досвідчені бійці, навчені тактиці, стратегії. Дуже складно знищити таку банду. Серед банд панує також дуже сильна дисципліна». Пізніше згаданий посадовець зазначив, що партизани є нечуваними, фанатичними бойовиками, які «усвідомлюють свою роль»⁸¹.

Німецький історик В.Герліц назвав з'єднання М.Наумова «чудовим прикладом ведення оперативної партизанської війни». За його словами, радянські партизани тривалий час завдавали ударів із лісових районів у витоках річок Західний

Буг і Стрий по важливих комунікаціях, а німецьким військам так і не вдалося їх розбити⁸².

На завершальному етапі визволення території України, у січні — серпні 1944 р., партизанські загони і з'єднання пустили під укіс 1015 ешелонів противника, зруйнували 464 залізничних і шосейних мостів, розгромили 52 штаби і гарнізони, знищили 638 одиниць бронетехніки, 4647 автомашин⁸³, завдали ворогові втрат у живій силі. Оцінюючи діяльність українських радянських партизанів на цьому етапі, можна, на нашу думку, послатися на твердження відомого німецького воєначальника, генерал-полковника Г.Гудеріана: «Дії партизанів наприкінці війни, — згадував він, — особливо активізувалися й охоплювали всі райони бойових дій. Це примушувало використовувати для боротьби з партизанами цілі з'єднання, які були вкрай необхідні на фронті»⁸⁴.

У порівнянні зі збройними акціями європейського руху Опору бойові дії радянських партизанів у тилу нацистських окупантів виглядали значно більш масштабними. Учасники руху Опору, за винятком Югославії, рідко діяли великими формуваннями (500 і більше бійців), не прагнули постійно контролювати певні території, їхня бойова діяльність здебільшого мала форму диверсійних дій. Особливістю радянського партизанського руху була його політична однорідність, тоді, як в європейському русі Опору взаємодіяли різні політичні чинники.

Здобутки і втрати партизанського руху України

Партизанський рух 1941–1944 рр. в Україні пройшов складний і драматичний шлях розвитку, перетворившись на важливий фактор вигнання з української землі гітлерівських окупантів. Упродовж 1941–1944 рр. партизанські загони розгромили 411 ворожих гарнізонів, комендатур та куштів поліції, 56 штабів частин і з'єднань противника, захопили з боєм

139 районних центрів та інших населених пунктів і об'єктів, вивели з ладу 402 промислових підприємства, 59 електростанцій, 1117 сепараторних пунктів, 915 складів тощо.

Особливо відчутних ударів партизани завдавали по транспортній системі гітлерівців. У ході диверсій було підірвано 4958 ешелонів та 61 бронепотяг, виведено з ладу 5294 паровози, близько 52 тис. вагонів, платформ, цистерн; розгромлено 44 залізничні станції, знищено 607 залізничних і 1589 шосейних мостів. На річках України потоплено 105 плавзасобів.

У боях і диверсіях партизанськими загонами підбито і пошкоджено понад 3,6 тис. одиниць бойової техніки та озброєння, 13,5 тис. автомашин і 1444 трактора⁸⁵. Серед трофеїв партизанів: 13 танків і бронемашин, 190 гармат, 67 ПТР, 506 мінометів і гранатометів, 3217 кулеметів, 5971 автомат, 60 355 гвинтівок, 2903 пістолети, 63,3 тис. мін і снарядів, 27,2 тис. гранат, 12,2 млн набоїв, 28 т вибухівки⁸⁶. Відчутними були втрати ворожих військ у живій силі^{87xx}.

Партизанські загоны надіслали керівним центрам 3625 розвідувальних повідомлень, з яких переважна більшість містила дані про дислокацію штабів і гарнізонів (1013), перегрупування живої сили і техніки (453), стан і роботу транспорту (429), наявність оборонних споруд (362) та ін.⁸⁸ За оцінкою, наприклад, начальника III відділу абверу полковника Г.Шмальшлегера, частка даних, отриманих розвідорганами Червоної армії від партизанів упродовж року, починаючи з весни 1943 р., становила понад 80% від загальної кількості інформації, що надійшла з-за лінію фронту⁸⁹.

Значним був вплив бойової і диверсійної діяльності партизанів на морально-психологічний стан окупантів та їхніх пособників. Генерал-полковник Г.Гудеріан, аналізуючи досвід війни на Східному фронті, визнавав, що партизанська війна стала справжнім лихом, негативно впливаючи на моральний дух вояків на фронті⁹⁰. Це в повному обсязі

стосувалося й представників окупаційної адміністрації (особливо на низовому рівні), які постійно відчували загрозу своєму життю від партизанів. Сама присутність «народних месників» та їх активність помітно впливали на поведінку, настрої місцевого населення, його ставлення до окупантів. Фізично знищуючи поліцейських, старост та інші пособницькі елементи, партизанські загоны сприяли ізоляції окупантів, зривали їх господарські заходи.

Уже у жовтні 1942 р. німецькі експерти з питань пропаганди на південній ділянці Східного фронту констатували, що діяльність партизанів створила серед населення «атмосферу загальної невпевненості, спричинивши готовність до поширення найбільш неймовірних чуток», а також підкреслювали, що місцеві мешканці повільно і тільки під тиском здають окупантам продовольчі ресурси, не чинять жодного спротиву партизанам та втрачають повагу до німецького керівництва⁹¹. Зазначені вище обставини ще в XIX ст. передбачив видатний німецький військовий теоретик К.Клаузевіц, наголошуючи, що дії «озброєного народу» в тилу окупаційної армії поміж іншим «викликають острах та посилюють моральне враження».

У партизанському русі на території України брали участь представники 62 національностей СРСР, антифашисти з багатьох країн Європи. Основу ж партизанських формувань становили українці — 59%, росіяни — 22,2% і білоруси — 6,6%. За партійною ознакою склад партизанів був таким: комуністи — 13,9%, комсомольці — 19,9%, інші — безпартійні. Представниць жіночої статі було 6,1%.

Строкатим із погляду мотивації вступу до партизанських загонів був їх особовий склад, в якому можна виділити такі категорії: зараховані за вказівками партійних і комсомольських комітетів, органів НКВС; добровольці з патріотичних та ідейних міркувань; військовослужбовці-оточенці або втікачі з таборів полонених; особи, які пішли в партизани задля помсти окупантам за вчинені злочини; люди, мобілізовані

самими партизанськими загонами на окупованій території; колишні поліцаї з числа місцевих жителів і полонених; випадкові особи, які у час військової завірюхи примкнули до партизанів.

У фаховому плані найбільш підготовленими до партизанської діяльності були військовослужбовці і співробітники НКВС, а найбільш стійкими партизанами стали ті, хто прийшов у партизанський рух із патріотичних, ідейних мотивів або задля помсти окупантам. Кількість зазначених вище осіб, на нашу думку, становила в партизанському русі України приблизно 30–35%.

За мужність і героїзм у боротьбі з нацистськими окупантами звання Героя Радянського Союзу здобули майже 100 партизанів України, а С.Ковпак і О.Федоров були відзначені двома медалями «Золота Зірка» та стали єдиними, хто мав такі високі нагороди серед усіх партизанів колишнього СРСР. Ордени і медалі заслужили десятки тисяч учасників партизанського руху в Україні.

Говорячи про партизанський рух 1941–1944 рр. на всій окупованій території СРСР, включаючи й Україну, слід, мабуть, визнати, що радянські партизани у ставленні до нацистів та їх пособників не дуже переймалися моральними нормами або приписами міжнародних конвенцій. Полонених, як правило, після допитів знищували, а до пособницьких елементів, перед тим, як їх стратити, нерідко застосовували тортури. Безпощадність і відсутність милосердя у ставленні радянських партизанів до своїх ворогів були обумовлені, головним чином, жорстокими діями нацистів та їх спільників щодо місцевого населення, проти родин і близьких учасників партизанського руху. Нерідко ненависть до противника, який виступав в образі класового ворога, підсилювалася ще й офіційною пропагандою.

Відзначаючи помітні здобутки партизанів у боротьбі з нацистськими окупантами та їх допомогою Червоній армії, усе

ж є підстави стверджувати про невикористані можливості партизанського руху. Першими на це звернули увагу представники німецької сторони. Зокрема, генерал-полковник вермахту Л.Рендуліч висловив переконання, що радянське керівництво «було далеке від того, аби використати всі можливості для організації і ведення боротьби в тилу противника»⁹². Такого ж погляду зараз дотримується багато вітчизняних і зарубіжних дослідників.

Прорахунки вищого партійно-радянського керівництва у справі використання партизанського руху на випадок війни та повільне здійснення в 1941–1942 рр. заходів щодо оптимізації форм оперативного керівництва партизанами та їх ефективного використання добре відомі і це стосувалося всієї окупованої території СРСР.

Щодо України, то її територія, на нашу думку, з оперативного погляду мала б привернути пильну увагу у плані організації антинацистської збройної боротьби. Саме тут німці мали найбільш розгалужену тилову структуру і надзвичайно вразливі комунікації. Під час битв за Кавказ, Сталінград і на Курській дузі (1942–1943 рр.) більшість перевезень вермахту здійснювалася через українську територію, сюди на відпочинок і переформування відводилися німецькі фронтові з'єднання, проводився середній і дрібний ремонт бойової техніки. Україна стала головним постачальником продовольства і фуражу для потреб противника.

Хоча на українській території, крім північних районів, були відсутні великі лісові масиви як бази для укриття партизанських сил, проте можливості для дій мобільних (50–100 бійців) загонів та диверсійних груп тут, на нашу думку, були цілком сприятливі. Однак реалізувати цей потенціал у цілому не вдалося. На рубежі 1942–1943 рр. начальник ЦШПР П.Пономаренко звертав увагу Й.Сталіна на стратегічне значення України для розвитку партизанського руху, підкреслюючи, що цю обставину добре розуміють німці.

Проте у Кремлі не відчувалося бажання посилити увагу саме до бойової і диверсійної діяльності українських партизанів. Москва не надавала партизанській боротьбі в Україні пріоритетного значення у загальносоюзних заходах щодо розвитку руху Опору на окупованих теренах СРСР. Більше уваги приділялося партизанам Білорусії і Російської Федерації.

Не на висоті виявилось й партійно-радянське керівництво України, яке впродовж першого року війни не спромоглося видати жодної постанови з розвитку партизанського руху і практично не порушувало цих питань перед Москвою, як, наприклад, це робили білоруські очільники. Незначною в 1941–1942 рр. була й чисельність партизанів України. Якщо на 1 жовтня 1941 р. за списками 738 партизанських загонів і 191 диверсійної групи значилося близько 28 тис. осіб, то на 1 липня 1942 р., за даними Москви, в Україні вважалися діючими лише 238 загонів чисельністю понад 12 тис. чол.

Повільно зростала чисельність учасників партизанського руху в Україні і в наступний час. Якщо протягом 1943–1944 рр. і спостерігався значний наплив місцевого населення до лав партизанів, однак відсутність у достатній кількості озброєння та боеприпасів сильно обмежувала зростання чисельності партизанських формувань України. На це впливала також нестача кваліфікованих командно-штабних кадрів, фахівців розвідки і мінно-підривної справи. В окремих формуваннях налічувалося до 30% (і більше) неозброєних партизанів.

Станом на 1 серпня 1945 р. за списками, що надійшли до УШПР, значилося 174 944 учасники партизанського руху. Із них за списками 4-го управління НКВС УРСР за червень 1941 р. — червень 1942 р. пройшло 33 049 осіб і за даними УШПР за 1942–1944 рр. — 141 895 чол.⁹³ Але реальна чисельність діючих партизанських формувань була зовсім іншою. За даними оперативного відділу УШПР, вона виглядає так: червень 1942 р. — 4043, грудень 1942 р. — 6954, січень

1943 р. — 8582, вересень 1943 р. — 34 170, січень 1944 р. — 43 291 особа (за іншими даними — 47 789 чол.)⁹⁴. Проте у 1960–1970-х рр. за вказівкою ЦК Компартії України проводилося додаткове виявлення учасників антифашистської боротьби в Україні. Унаслідок цієї роботи було підраховано, що в лавах партизанів, начебто, перебували 501 750 осіб⁹⁵.

Наведені вище дані про чисельність учасників партизанського руху потребують, на наш погляд, узгодження з кількістю озброєння, яке вони отримали з радянського тилу або захопили у противника. А тут вимальовується така картина: на озброєнні організованих партизанів (174 944 особи) було майже 95 тис. одиниць озброєння — гармат, мінометів, ПТР, кулеметів, автоматів, гвинтівок, пістолетів, що у цілому відповідало чисельності особового складу загонів і з'єднань, підпорядкованих ЦК КП(б)У і УШПР. Що стосується 326 806 осіб, належність яких до партизанів було додатково встановлено у 1960–1970-х рр., то важко оцінити як рівень забезпечення їх зброєю, так і масштаби діяльності. Отже, можна стверджувати, що активну боротьбу з нацистськими окупантами в Україні вело не більше 10% узятих на облік учасників партизанського руху, тобто близько 50 тис. осіб, що переконливо свідчить про недостатнє використання радянською стороною фактора партизанської війни.

Важливе значення для розвитку партизанського руху в Україні мали настрої місцевого населення. На них впливали як події на фронтах війни і політика окупаційної влади, так і поведінка самих партизанів. На стосунках населення з останніми негативно позначалися так звані «господарські» операції партизанських загонів, спрямовані на поповнення продовольчих запасів. Частину продовольства партизани вилучали у нацистів, решту доводилося добувати за рахунок місцевого населення. При цьому поряд із добровільною передачею партизанам харчів і фуражу мали місце реквізиції та самопостачання подекуди із застосуванням примусових

заходів. Особливо це стосувалося західних областей України, мешканці яких прихильно ставилися до ОУН та УПА й воліли матеріально підтримувати саме повстанські підрозділи.

Переважна більшість партизанських командирів розуміла аморальність таких дій, але часто вони обумовлювалися складними обставинами. У листі від 19 грудня 1943 р. командира 2-го Рівненського партизанського з'єднання І.Федорова до О.Федорова (Чернігівсько-Волинське з'єднання) існуюча система постачання, коли партизани обох формувань вилучали продовольство з одних і тих самих сіл, називається неправильною й зазначається, що «народ ясно і справедливо ображається». І.Федоров пропонував розподілити села, адже непродумана практика самопостачання псує відносини партизанів із місцевим населенням⁹⁶. Невипадково у резолюції наради членів нелегального ЦК КП(б)У з командирами і комісарами партизанських з'єднань у районі білорусько-українського Полісся, що відбулася 28–29 травня 1943 р., наголошувалося: «Засудити і заборонити шкідливу, непартійну практику натуральних податків на селян у тилу ворога, яка проводиться окремими партизанськими загонами і яка викликає незадоволення у місцевого населення та порушує правильні, радянські взаємини з ними»⁹⁷.

Незважаючи на прагнення партизанського командування рішучими заходами підтримувати серед особового складу дисципліну, нерідко траплялися прояви мародерства щодо місцевого населення. 3 березня 1943 р. інформатор «Кармен» надіслав на ім'я начальника УШПР Т.Строкача зі з'єднання С.Ковпака таку радіограму: «Повідомляю, що багато хто із загону займаються мародерством, беруть усе, що трапляється їм під руку, аж до того, що беруть ковдри, простирадла, білизну потрібну і непотрібну їм. Командування ніяких заходів не вживає». Дещо емоційною і водночас відвертою є частина радіограми відомих партизанських радистів О.Хабла і М.Вовчик-Блакитної зі з'єднання Л.Іванова до УШПР від

26 квітня 1944 р. «Мародерство, — ідеться в ній, — сягнуло вищих меж і населення вважає нас безжалісними бандитами. Зараз з'єднання майже нешкідливе для німців, є великим паразитом для населення і завдає шкоди, налаштовуючи населення проти радянських партизанів»⁹⁸.

Хоча, на наш погляд, морально-політичний стан більшості учасників партизанського руху можна вважати загалом задовільним, проте негативних проявів у ньому уникнути не вдалося. Основними причинами цього було те, що в умовах війни помітно змінилася система моральних цінностей, усвідомлення суспільно-державних ідеалів, чому опосередковано сприяла слабка постановка політико-виховної роботи серед партизанів. Уже впродовж жовтня 1941 р. — липня 1942 р. в Україні відбулося різке зменшення кількості партизанських загонів і скорочення їх чисельності. І не останню роль у цьому відіграв людський фактор: брак фахових та ідейно загартованих керівників, слабкість дисципліни, низький моральний стан частини учасників партизанського руху.

Наприкінці 1941 р. оргінструкторський відділ ЦК КП(б)У, вивчаючи причини зниження бойової активності партизанських загонів, розвалу окремих із них, а також виходу частини загонів з окупованої території в радянський тил відзначав, що не завжди ретельно вивчалися ділові риси командно-політичного складу, допускалося порушення принципів індивідуального відбору кандидатів у партизани, недостатнім був рівень політико-виховної роботи серед особового складу загонів⁹⁹. Усунути подібні прояви було складно, адже ключ до розв'язання проблеми перебував, на нашу думку, у руках партизанських командирів та їх найближчих соратників, авторитет яких тримався фактично не на повноваженнях згори, а винятково на особистих рисах і поведінці за екстремальних умов партизанського побуту та діяльності. І це був важкий тягар, який виявився для багатьох непосильним.

У силу обставин в умовах воєнного лихоліття командирами і начальниками штабів партизанських загонів на території України ставали люди різного віку, освітнього й культурного рівнів, що не могло не позначитися на їх поведінці та діяльності. Виробити з такого «матеріалу» фахових і талановитих керівників, здатних оволодіти мистецтвом управління строкатим партизанським колективом, було доволі складним завданням. До того ж, влучно зазначав К.Клаузевіц, багатьом вождям «народної війни» притаманні честолюбство і самодурство. На засіданні нелегального ЦК КП(б)У 26 листопада 1942 р. керівник підпільно-партизанським рухом на Чернігівщині О.Федоров зауважував, що «в підпіллі королів розвелось до дідька, треба їх закликати до порядку»¹⁰⁰.

Український радянський письменник М.Шеремет, який у грудні 1942 р. — квітні 1943 р. перебував у партизанських з'єднаннях С.Ковпака й О.Федорова, у доповідній записці на ім'я М.Хрущова наголошував, що в багатьох партизанських командирів «дуже розвинене самолюбство» і рекомендував ЦК КП(б)У декому з них «прищепити почуття більшовицької скромності і відповідальності»¹⁰¹. А капітан Я.Коротков, відряджений УШПР до Сумського партизанського з'єднання, у листі від 21 березня 1943 р. на ім'я Т.Строкача писав, що С.Ковпак і С.Руднев «вважають себе “царем” і “богом”»¹⁰².

Після утворення УШПР, який перебрав на себе централізоване керівництво партизанським рухом і прагнув встановити контроль за діяльністю загонів, між штабом і партизанськими командирами виникали постійні суперечності. З кінця 1942 р. штаб почав надсилати за лінію фронту у формування своїх представників для ознайомлення з їх реальним станом та постановки нових завдань. Це не могло подобатися багатьом партизанським ватажкам, які впродовж 1941–1942 рр. звикли до самостійного існування та ведення бойових дій на власний розсуд.

Окремі партизанські командири були схильні брати «тайм-аут» у збройній боротьбі. Показовими у цьому контексті є свідчення М.Попудренка. Ось деякі нотатки з його щоденника: «14.09.42. Факт залишається фактом, ми з противником не боролись... Мені здається, що коли б нам не треба було їсти, тоді б ми не чіпали і поліцію. Подивись на свої дії і бачиш: весь час ведемо оборонну війну. Коли на нашу оборону наткнуться — ведемо бій, після підемо і т.п. [...] 12.06.43. Відверто кажучи, ми за три з невеликим місяця нічого суттєвого не зробили. Чотири рази посилали на залізницю, але безрезультатно, і дві операції безуспішні. Живемо та хліб переводимо. Правда, був час, коли щоденно вели бої, а хліба не бачили»¹⁰³.

Факти уникнення партизанськими загонами і з'єднаннями виконання бойових завдань, які ставилися перед ними ЦК КП(б)У й УШПР, були непоодинокими. Коли на початку лютого 1943 р. Сумський об'єднаний загін під командуванням М.Наумова мав вирушити у свій відомий «Степовий рейд», то група командирів і партпрацівників Сумщини почала опиратися цьому задуму. Тому 28 лютого 1943 р. УШПР надіслав таку радіограму на адресу сумських керівників: «Усі загони вашого з'єднання підпорядковані лише Наумову, наказ якого виконувати беззаперечно. Питання направлення загонів на правий берег Дніпра погоджене з ЦК КП(б)У й обговоренню на обкомі (партії) не підлягає»¹⁰⁴.

15 травня 1943 р. помічник начальника оперативного відділу УШПР П.Горлач, котрий перебував у партизанських з'єднаннях на Поліссі, інформував Т.Строкача, що О.Сабуров не бажає виконувати бойові завдання згідно з планом дій на весняно-літній період 1943 р., хоч його з'єднання забезпечене всім необхідним і виглядає боєздатним¹⁰⁵. А справа пояснювалась просто — ішлося про вихід для бойових дій на територію Західної України, де партизанам активно протистояли формування українських націоналістів.

ЦК КП(б)У й УШПР завважили зазначену вище негативну тенденцію, а тому 15 липня 1943 р. політбюро ЦК у своїй постанові вказувало, що «деякі загони рідко проводять бойові операції, а часом також відсиджуються і своєю пасивною поведінкою віддають ініціативу до рук ворога»¹⁰⁶. Крім того, як згадував П.Вершигора, «у більшості великих партизанських формувань, що особливо широко вирости до 1943 р., була певна тенденція триматися так званої “лісові тактики”»¹⁰⁷, тобто ухилитися від бойових дій у степових районах України. На цьому наголошував і М.Наумов. У своєму щоденнику під 2 січня 1944 р. він критикував В.Бегму, О.Сабурова та С.Маликова, які «засиджувалися» в болотах і лісах¹⁰⁸.

Особливо відчувалося небажання окремих партизанських командирів на початку 1944 р. йти рейдами в Галичину, як цього вимагали ЦК КП(б)У й УШПР. За словами М.Наумова, багато командирів «не хотіли йти туди», бо розуміли, що зіткнуться з багатьма труднощами. Це стосувалося й Сумського партизанського з'єднання, яке після С.Ковпака очолив П.Вершигора. За його словами, частина командирів і бійців, особливо зі старих кадрів, виявляла небажання йти в рейд, посилаючись на стан здоров'я та вимагаючи відпустки. Лише ознайомивши партизанів із вказівками ЦК КП(б)У й УШПР, командир навів лад і вгамував особовий склад, але частину бійців довелося таки відправити додому¹⁰⁹.

А ось красномовний запис від 15 січня 1944 р. у щоденнику Героя Радянського Союзу, командира партизанського загону ім. Й.Сталіна Г.Балицького (з'єднання О.Федорова): «Можна сказати одне, що дуже нудно і прикро сидіти без справи. Настав такий відповідальний період, а ми, чорт забирай, сидимо і не воюємо, не б'ємо німців, крім того, що кілька невеликих груп сидить на залізниці Ковель — Сарни»¹¹⁰. Важко збагнути, чому бійці Г.Балицького були бездіяльними, адже у цей час забезпечення партизанів зброєю і боєприпасами було цілком задовільним.

Труднощі ведення бойових дій у західних районах України, де сильні позиції займали ОУН та УПА, деморалізуюче вплинули на окремих командирів партизанських формувань. 26 квітня 1944 р. працівники радіовузла партизанського з'єднання ім. В.Леніна (командир Л.Іванов) О.Хабло і М.Вовчик-Блакитна повідомляли УШПР: «За час свого існування з'єднання Іванова жодного вашого наказу не виконало, тому що командування відтягує час до тих пір, поки виконання їх стане неможливим, і з'єднання продовжує бездіяльність». Далі зазначалось, що отримавши наказ УШПР про вихід на територію Львівської області командування з'єднання замість його виконання зайнялося пошуком баз і складів націоналістів та втратило можливість прориву у заданий оперативний район¹¹¹.

Не вдалося уникнути в партизанському русі й приписок до результатів бойової діяльності загонів і з'єднань. Завдяки цьому явищу у звіті оперативного відділу УШПР за 1942–1944 рр. з'явилася фантастична цифра — 468 682 (!) вбитих і поранених вояків противника та його пособників¹¹², яка, мабуть, у чотири — п'ять разів перевищувала реальні результати. Зазначена цифра стала, на нашу думку, підсумком свідомих приписок партизанських командирів у своїх повідомленнях до УШПР. Зокрема, М.Попудренко у своєму щоденнику наводить факти фальсифікації окремих даних про бойову діяльність у зведеннях партизанського з'єднання під командуванням О.Федорова. Так, у нотатках за 21 серпня 1942 р. він зазначає, що коли 11 березня складалося зведення про підсумки боїв у районі Софійських Дач, то спочатку втрати противника оцінили в 52 особи, а потім під впливом якихось чуток вивели цифру 210 вбитих і поранених. А у зведенні за 23 березня 1942 р. після боїв в Єлинських лісах, коли, за словами М.Попудренка, ніхто не бачив убитих ворогів, їх втрати оцінили в 473 (!) особи¹¹³. 25 жовтня 1942 р. начальник оперативної групи УШПР по Сумській області

Я.Мельник писав Т.Строкачу: «Про Сабурова відгукуються дуже погано і називають його аферистом за те, що він приписав собі всі заслуги і подвиги загонів, які не перебували в його підпорядкуванні»¹¹⁴.

Аналогічні факти мали місце і пізніше. 23 червня 1943 р. заступник начальника УШПР В.Соколов надіслав командирю Чернігівського партизанського з'єднання М.Попудренку радіограму з приводу його суперечок з іншим партизанським ватажком — М.Салаєм. У ній зазначалось: «За донесенням Салая, знищено всього 144 фашистів, а не 780, як вказуєте ви»¹¹⁵. А в листі комісара М.Негреєва (з'єднання М.Салая) від 9 вересня 1943 р. на ім'я секретаря ЦК КП(б)У Д.Коротченка повідомлялося, що заступник командира з'єднання з розвідки Я.Коротков не створив власну агентурну мережу, а дурив УШПР, надсилаючи розвідувальну інформацію, отриману ним від інших з'єднань та спецгрупи ГРУ РСЧА на Чернігівщині¹¹⁶.

Звичайно, УШПР знав про такі справи та вимагав від партизанських командирів об'єктивних даних про підсумки бойової й особливо диверсійної діяльності на залізничних комунікаціях гітлерівців. 30 липня 1943 р. Т.Строкач в одній із радіограм наголошував: «Попереджаю під особисту відповідальність командирів і комісарів з'єднань, загонів, що відомості повинні бути перевірені та правдиві. Винуватців за брехливі донесення суворо карати»¹¹⁷. Лише один раз, а саме 17 березня 1944 р., виникло питання про перевірку підсумків диверсійної діяльності українських партизанів на залізничних комунікаціях вермахта. Його ініціював маршал Г.Жуков, який у цей час командував 1-м Українським фронтом. Проведене розслідування підтвердило правдивість партизанських звітів.

У стосунках із партизанськими командирами багато клопоту завдав УШПР двічі Герой Радянського Союзу С.Ковпак, котрий користувався неабияким авторитетом як серед партизанів, так і населення на окупованій території. Багато

уваги постаті С.Ковпака приділяли німці і про це вже частково йшлося. У меморандумі зондерштабу «Р», захопленому в 1944 р. радянськими партизанами, німецькі експерти констатували, що у Москві С.Ковпака вважають «батьком партизанського руху в Україні», партизани йменують його «дідом», «батьком», а сам С.Ковпак — загальноновизнаний авторитет серед командирів і рядового складу загонів¹¹⁸.

Перші відомості про С.Ковпака УШПР отримав на рубежі 1942–1943 рр., коли представники штабу прибули до Сумського партизанського з'єднання. 24 жовтня 1942 р. в листі до Т.Строкача уповноважений ЦК КП(б)У й УШПР І.Сиромолотний назвав С.Ковпака «гарним дідом», але підкреслив, що всіма справами у Сумському партизанському з'єднанні керує комісар С.Руднев.

Наступні повідомлення показали керівництву УШПР, що С.Ковпак — людина з характером, часто вперта і непоступлива, інколи емоційна, не дуже обережна у висловлюваннях на адресу керівних органів, негативно налаштована до осіб, котрі перебували в тилу і працювали у штабах. Так, у доповідній записці співробітника розвідвідділу УШПР Я.Короткова від 16 квітня 1943 р. на ім'я Т.Строкача зафіксовано, що С.Ковпак говорив таке: «Я розмовляв з т. Сталіним і проводжу директиви партії й уряду і там, в штабі, шкідники сидять, роблять контрреволюцію, за наш рахунок ордени отримують, після війни знімати будемо ордени»¹¹⁹. Не дуже подобались УШПР постійні радіограми із Сумського з'єднання з вимогою збільшення поставок зброї і боєприпасів партизанам. Інколи С.Ковпак надсилав такі радіограми безпосередньо у Кремль. Про роздратування Т.Строкача постійними вимогами сумських партизанів стосовно забезпечення їх озброєнням свідчить, наприклад, його резолюція на радіограмі С.Ковпака і С.Руднева від 22 березня 1943 р.: «Він думає, що ми можемо викидати йому [вантажі] безперервно і в необмеженій кількості. Напишіть солідне роз'яснення — поки не можемо.

Прохов 4 літаки, викинули майже 10, і ще мало»¹²⁰. Крім того, С.Ковпак часто виявляв непоступливість у кадрових питаннях, діючи врозрив із рекомендаціями УШПР.

Чимало суперечностей і протистоянь було у стосунках між окремими партизанськими командирами. Інколи вони виглядали вкрай непривабливими й шкідливими для загальної справи. Поширеною була практика взаємних скарг один на одного, адресованих ЦК КП(б)У й УШПР. Партизанські щоденники містять образливі характеристики і висловлювання на адресу опонентів.

Чи не першу інформацію про конфліктну ситуацію в командному середовищі партизанського руху ЦК КП(б)У й УШПР отримали від Я.Мельника, який очолив оперативну групу ЦК КП(б)У та УШПР по Сумській області. У листі від 25 жовтня 1942 р. до секретаря ЦК КП(б)У Д.Коротченка він писав, що зіткнувся «із самодурством Сабурова і Сиромолотного» (уповноважений ЦК і УШПР), котрі не хотіли виділяти йому людей для підпільної роботи й організації нових партизанських загонів. А 3 грудня 1942 р. секретар Сумського підпільного обкому партії П.Куманьок поскаржився секретареві ЦК КП(б)У М.Співаку вже на С.Ковпака і С.Рудневу, звинувачуючи їх у «непартійній поведінці» та небажанні виділити людей для укомплектування підпільних райкомів партії¹²¹.

Особливо посилювалися суперечки між партизанськими ватажками після створення наприкінці 1942 р. — на початку 1943 р. обласних штабів партизанського руху (ОШПР). Так, начальник Житомирського ОШПР О.Сабуров постійно конфліктував із командиром з'єднання С.Маликовим, який, до того ж, був секретарем Житомирського підпільного обкому партії. Проблематично склалися відносини і в начальника Кам'янець-Подільського ОШПР С.Олексенка з підлеглими йому партизанськими командирами. Після втручання ЦК КП(б)У й УШПР С.Олексенко, І.Скубо та І.Шитов надіслали

1 липня 1943 р. М.Хрущову радіограму такого змісту: «Недомовленості перших днів зустрічі врегульовано, зараз серед нас взаємини справжні, більшовицькі і нехай не думають, що ми будемо битися між собою, а не з німцями»¹²².

Партизанський рух виявився вразливим і до такого лиха, як зловживання спиртними напоями. Утім заради правди слід зауважити, що до випивки нерідко спонукали непрості обставини партизанського побуту: проживання взимку у землянках, поранення, необхідність зняття стресу після важких боїв і переходів на далекі відстані. Треба сказати, що УШПР намагався боротися з пиятикою в партизанському середовищі, і в радіограмах постійно застерігав командирів загонів і з'єднань проти цього лиха. Так, коли впродовж лютого 1943 р. до УШПР надійшло кілька радіоповідомлень від власної агентури у штабі С.Ковпака про факти пияцтва серед командного складу, то Т.Строкач 28 лютого надіслав С.Ковпакові і С.Рудневу радіограму: «Знову мене викликали до ЦК ВКП(б) і попередили про наявність у ваших загонах мародерства і пияцтва. Прошу вжити рішучих заходів [для] боротьби з цими ганебними явищами. Для доповіді повідомте про вжиті заходи»¹²³. Подібних радіограм до партизанських командирів Т.Строкач надіслав чимало, але немає жодних свідчень, щоби хтось за пияцтво був показово покараний.

На моральний стан особового складу партизанських формувань, на нашу думку, негативно впливало «жіноче» питання, а особливо негідна поведінка у цьому контексті окремих командирів і політпрацівників. Характерно, що грубість і нестриманість О.Федорова відзначав і його колишній заступник М.Попудренко. При цьому він у своєму щоденнику за 22 серпня 1942 р. занотував, що розмови серед бійців «про баб та командирів» небезпідставні, і що він сам не є безгрішним, а тому треба з цим «покінчити раз і назавжди»¹²⁴. Щоправда, М.Попудренко свого слова не дотримав.

Причини згаданого явища, на нашу думку, крилися насамперед у слабкій політико-виховній роботі в партизанських формуваннях, яку вели комісари, партійні і комсомольські комітети. Переважна більшість комісарів, за винятком С.Руднева, підкорялася примхам командирів і не стримували їх, як це вимагав високий статус політпрацівника. Та й самі комісари не були безгрішними, демонстрували нерідко низьку моральну планку. Мало що робили для викорінення проявів аморальності в партизанському середовищі ЦК КП(б)У й УШПР.

Звичайно, ці та інші негативні явища були притаманними не тільки радянському партизанському рухові, а практично всім відомим нерегулярним формуванням, що впродовж тривалого часу перебували в тилу ворога чи на фронті «порубіжжі». Однак не всі вони визначали історичне обличчя антифашистського руху Опору в роки Другої світової війни.

Радянський партизанський рух на території України в 1941–1944 рр. став важливим фактором дезорганізації тилу частин німецького вермахту, що воювали на Східному фронті, сприяючи вигнанню нацистських окупантів з наших теренів. Водночас недооцінка Москвою значення України у системі збройної боротьби на окупованій території СРСР, відсутність морально-політичної єдності в тогочасному українському суспільстві, протистояння комуністичної та націоналістичної ідеологій знижували ефективність бойової та диверсійної діяльності радянських партизанів, не сприяли чисельному зростанню їх лав.

Важливо насамкінець підкреслити, що на європейському театрі воєнних дій у часи Другої світової війни, особливо протягом 1941–1944 рр., ані рух Опору, ані партизанська боротьба на окупованій території СРСР не були самодостатніми факторами для перемоги над збройними силами Третього райху, відіграючи допоміжну роль у контексті бойових дій на фронтах. За словами К.Клаузевіца, завдання партизанів — «не лускати горіх, а потроху підгризати його шкарлупу»¹²⁵.

¹ Батлер Дж. Большая стратегия. Сентябрь 1939 — июнь 1941. — М., 1959. — С.205.

² Найтли Ф. Шпионы XX века. — М., 1994. — С.128.

³ Там же. — С.127.

⁴ Батлер Дж. Указ. соч. — С.325.

⁵ Кукридж Э. Европа в огне. Диверсии и шпионаж британских спецслужб на оккупированных территориях. 1940–1945. — М., 2003. — С.30.

⁶ Найтли Ф. Указ. соч. — С.129.

⁷ Кукридж Э. Указ. соч. — С.31.

⁸ Найтли Ф. Указ. соч. — С.130.

⁹ Рендулич Л. Управление войсками. — М., 1974. — С.42.

¹⁰ Старинов И.Г. Мины замедленного действия. Размышления партизана-диверсанта. — Кн.2. — М., 1999. — С.120.

¹¹ Второй съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. 17–22 октября 1918 г.: Протоколы. — К., 1991. — С.41.

¹² Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: Документы и материалы. — М., 1999. — С.17–18.

¹³ Там же. — С.18–20.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Клаузевиц К. О войне. — Т.2. — М., 1936. — С.196.

¹⁶ Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: Документы и материалы. — С.62.

¹⁷ Строкач Т. Наш позывной — свобода. — К., 1964. — С.15–16.

¹⁸ Григорович Д.Ф., Замлинский В.А., Немятый В.Н. Коммунистическая партия Украины в годы Великой Отечественной войны. — К., 1980. — С.158–159.

¹⁹ З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 2000. — №1 (12): Спецвипуск. — С.26.

²⁰ Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: Документы и материалы. — С.76, 82.

²¹ Партизанское движение. По опыту Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: Военно-исторический очерк. — М., 2001. — С.37.

- ²² Там же. — С.23–24.
- ²³ Известия ЦК КПСС. — 1990. — №8. — С.214.
- ²⁴ Центральный державный архив громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф.62. — Оп.8. — Спр.65. — Арк.25.
- ²⁵ Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: Документы и материалы. — С.62–64.
- ²⁶ Там же.
- ²⁷ ЦДАГО України. — Ф.1. — Оп.22. — Спр.873. — Арк.111.
- ²⁸ Там само. — Оп.20. — Спр.6205. — Арк.23.
- ²⁹ Цит. за: Попов А. Диверсанты Сталина. Деятельность органов госбезопасности на оккупированной территории в годы Великой Отечественной войны. — М., 2004. — С.111.
- ³⁰ Історія застерігає. Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їхніх пособників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни. — К., 1986. — С.43–45, 53–54.
- ³¹ Там само. — С.56–57, 62, 77–78.
- ³² Вершигора П.П. Люди с чистой совестью. — М., 1947. — С.95.
- ³³ ЦДАГО України. — Ф.166. — Оп.3. — Спр.53. — Арк.58–59.
- ³⁴ Там само. — Ф.1. — Оп.22. — Спр.870. — Арк.109–114.
- ³⁵ Бок Ф. фон. Дневники. 1939–1945. — Смоленск, 2006. — С.478–494.
- ³⁶ ЦДАГО України. — Ф.1. — Оп.22. — Спр.870. — Арк.109–114.
- ³⁷ Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: Документы и материалы. — С.114–115.
- ³⁸ Жуков Г.К. Воспоминания и размышления. — Т.1. — М., 1974. — С.339.
- ³⁹ Итоги Второй мировой войны: Сборник статей. — М., 1957. — С.147.
- ⁴⁰ Курас И.Ф., Кентий А.В. Штаб непокорённых (Украинский штаб партизанского движения в годы Великой Отечественной войны). — К., 1988. — С.48.
- ⁴¹ Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: Документы и материалы. — С.119.
- ⁴² Кентий А., Лозицкий В. Війна без пощади і милосердя. Партизанський фронт в тилу вермахту в Україні. 1941–1944. — К., 2005. — С.118.
- ⁴³ ЦДАГО України. — Ф.166. — Оп.3. — Спр.70. — Арк.178.
- ⁴⁴ Там само. — Ф.94. — Оп.1. — Спр.9. — Арк.110.
- ⁴⁵ Там само. — Спр.9. — Арк.130.
- ⁴⁶ Там само. — Ф.62. — Оп.1. — Спр.218. — Арк.108.
- ⁴⁷ Там само. — Ф.1. — Оп.22. — Спр.32. — Арк.76.
- ⁴⁸ Там само. — Ф.57. — Оп.4. — Спр.172. — Арк.45–46, 80–81.
- ⁴⁹ Державний архів Одеської області. — Ф.492. — Оп.1. — Спр.14. — Арк.12.
- ⁵⁰ ЦДАГО України. — Ф.94. — Оп.1. — Спр.9. — Арк.111.
- ⁵¹ Архіви України. — №1/3. — 2005. — С.486–487.
- ⁵² Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: Документы и материалы. — С.132–135.
- ⁵³ Кентий А., Лозицкий В. Указ. праця. — С.131.
- ⁵⁴ Там само. — С.130–131.
- ⁵⁵ Гёрлиц В. Германский генеральный штаб. История и структура. 1657–1945. — М., 2005. — С.408.
- ⁵⁶ ЦДАГО України. — Ф.62. — Оп.1. — Спр.16. — Арк.1–6.
- ⁵⁷ Кентий А., Лозицкий В. Указ. праця. — С.331.
- ⁵⁸ Там само. — С.308.
- ⁵⁹ ЦДАГО України, ф.КМФ-8, оп.1, спр.294, арк. 32.
- ⁶⁰ ЦДАГО України, ф.62, оп.1, спр.131, арк. 57–63.
- ⁶¹ Кентий А., Лозицкий В. Назв. праця. — С. 141.
- ⁶² Там само. — С. 259.
- ⁶³ Там само. — С. 335, 346.
- ⁶⁴ Центральный державный архив вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф.КМФ-8. — Оп.2. — Спр.494. — Арк.18; Спр.496. — Арк.42; ЦДАГО України. — Ф.57. — Оп.4. — Спр.22. — Арк.25.

- ⁶⁵ Bundesarchiv Berlin, NS 19/1433, B1.126.
- ⁶⁶ ЦДАГО України. — Ф.62. — Оп.1. — Спр.131. — Арк.49–50.
- ⁶⁷ Курас И.Ф., Кентий А.В. Указ. соч. — С.103.
- ⁶⁸ ЦДАГО України. — Ф.62. — Оп.1. — Спр.1328. — Арк.220.
- ⁶⁹ Там само. — Арк.221.
- ⁷⁰ Там само. — Спр.1385. — Арк.97.
- ⁷¹ Де Голль Ш. Военные мемуары. Единство. 1942–1944 годы. — Т.2. — М., 1960. — С.295.
- ⁷² Курас И.Ф., Кентий А.В. Указ. соч. — С.106–107.
- ⁷³ Там же. — С.108.
- ⁷⁴ Уткин Г.М. Штурм Восточного вала. — М., 1967. — С.82–83.
- ⁷⁵ ЦДАВО України. — Ф.КМФ-8. — Оп.2. — Спр.516. — Арк.69–74.
- ⁷⁶ ЦДАГО України. — Ф.1. — Оп.23. — Спр.146. — Арк.11–21.
- ⁷⁷ Там само. — Ф.62. — Оп.1. — Спр.131. — Арк.49–50, 66–68.
- ⁷⁸ Курас И.Ф., Кентий А.В. Указ. соч. — С.125.
- ⁷⁹ ЦДАГО України. — Ф.62. — Оп.1. — Спр.1516. — Арк.215.
- ⁸⁰ Чайковський А.С. Невідома війна (Партизанський рух в Україні 1941–1944 рр. мовою документів, очима істориків). — К., 1994. — С.135–136.
- ⁸¹ Okupacja i ruch oporu w dzienniku Hansa Franka. 1939–1945. — Т.ІІ: 1943–1945. — Warszawa, 1972. — S.485, 525.
- ⁸² Див.: Война в тылу врага. О некоторых проблемах истории советского партизанского движения в годы Великой Отечественной войны. — Вып.1. — М., 1974. — С.164.
- ⁸³ Курас И.Ф., Кентий А.В. Указ. соч. — С.132.
- ⁸⁴ Гудериан Г. Танки — вперед! — М., 1957. — С.169.
- ⁸⁵ ЦДАГО України. — Ф.62. — Оп.1. — Спр.131. — Арк.47–50.
- ⁸⁶ Там само. — Арк.52.
- ⁸⁷ Там само. — Арк.47–49.
- ⁸⁸ Там само. — Ф.62. — Оп.1. — Спр.275. — Арк.74–80.

- ⁸⁹ Див.: Мюллер Н. Вермахт и оккупация (1941–1944). О роли вермахта и его руководящих органов в осуществлении оккупационного режима на советской территории. — М., 1957. — С.291.
- ⁹⁰ Итоги Второй мировой войны: Сборник статей. — С.126.
- ⁹¹ ЦДАВО України. — Ф.КМФ-8. — Оп.2. — Спр.480. — Арк.18–19.
- ⁹² Рендулич Л. Указ. соч. — С.42.
- ⁹³ Кентий А., Лозицкий В. Указ. праця. — С.13.
- ⁹⁴ Курас И.Ф., Кентий А.В. Указ. соч. — С.309.
- ⁹⁵ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945: Документы и материалы: В 3 т. — К., 1980. — Т.3. — С.240.
- ⁹⁶ ЦДАГО України. — Ф.64. — Оп.1. — Спр.22. — Арк.44.
- ⁹⁷ Кентий А., Лозицкий В. Указ. праця. — С.18.
- ⁹⁸ ЦДАГО України. — Ф.62. — Оп.1. — Спр.1308. — Арк.33; Спр.1530. — Арк.50.
- ⁹⁹ Курас И.Ф., Кентий А.В. Указ. соч. — С.13.
- ¹⁰⁰ ЦДАГО України. — Ф.1. — Оп.19. — Спр.9. — Арк.60.
- ¹⁰¹ Там само. — Оп.22. — Спр.61. — Арк.11.
- ¹⁰² Там само. — Ф.62. — Оп.1. — Спр.40. — Арк.35.
- ¹⁰³ Там само. — Ф.94. — Оп.1. — Спр.9. — Арк.130, 153.
- ¹⁰⁴ Там само. — Ф.62. — Оп.1. — Спр.1276. — Арк.51.
- ¹⁰⁵ Там само. — Спр.40. — Арк.183.
- ¹⁰⁶ Там само. — Ф.1. — Оп.23. — Спр.458. — Арк.2.
- ¹⁰⁷ Курас И.Ф., Кентий А.В. Указ. соч. — С.104–105.
- ¹⁰⁸ ЦДАГО України. — Ф.66. — Оп.1. — Спр.42. — Арк.80.
- ¹⁰⁹ Кентий А., Лозицкий В. Указ. праця. — С.183.
- ¹¹⁰ ЦДАГО України. — Ф.64. — Оп.1. — Спр.60. — Арк.76.
- ¹¹¹ Кентий А., Лозицкий В. Указ. праця. — С.194–195.
- ¹¹² Курас И.Ф., Кентий А.В. Указ. соч. — С.311.
- ¹¹³ ЦДАГО України. — Ф.94. — Оп.1. — Спр.9. — Арк.115–116.
- ¹¹⁴ Там само. — Ф.62. — Оп.1. — Спр.83. — Арк.85.

РАДЯНСЬКЕ АНТИФАШИСТСЬКЕ ПІДПІЛЛЯ

¹¹⁵ Там само. — Ф.94. — Оп.1. — Спр.7. — Арк.3.

¹¹⁶ Кентій А., Лозицький В. Указ. праця. — С.276.

¹¹⁷ ЦДАГО України. — Ф.62. — Оп.1. — Спр.1289. — Арк.136.

¹¹⁸ Від Полісся до Карпат. Карпатський рейд Сумського партизанського з'єднання під командуванням С.А.Ковпака (червень — вересень 1943 р.): очима учасників, мовою документів. — К., 2005. — С.8–9.

¹¹⁹ ЦДАГО України. — Ф.62. — Оп.1. — Спр.40. — Арк.46.

¹²⁰ Там само. — Спр.1356. — Арк.201.

¹²¹ Там само. — Ф.1. — Оп.22. — Спр.553. — Арк.3, 8.

¹²² Там само. — Ф.62. — Оп.1. — Спр.1330. — Арк.113.

¹²³ Там само. — Спр.1276. — Арк.202.

¹²⁴ Там само. — Ф.64. — Оп.1. — Спр.9. — Арк.116.

¹²⁵ Клаузевиц К. Указ. соч. — С.196.

Одним із видатних явищ Другої світової війни став антифашистський рух Опору. Боротьба проти окупантів велася в усіх країнах, що опинилися під владою нацистів та їхніх союзників. Попри національні й історичні особливості в кожній європейській країні антифашистський рух мав спільні риси та розвивався за схожими закономірностями.

У більшості окупованих країн проти окупантів боролося по кілька організацій. Наприклад, у Польщі рух Опору представляли Армія крайова (АК; Armia Krajowa), Національні збройні сили (Narodowe Siły Zbrojne), Селянські батальйони (Bataliony Chłopskie), Гвардія людова (Gwardia Ludowa), Єврейська бойова організація (Żydowska Organizacja Bojowa), Єврейський союз боротьби (Żydowski Związek Walki) та ін. У Греції такими були Народно-визвольна армія Греції (ЕЛАС; Ellinikos Laikos Apeleftherotikos Stratos), Національна республіканська грецька ліга (ЕДЕС; Ethnikos Dimokratikos Ellinikos Syndesmos), Національне і соціальне визволення (ЕККА; Ethniki Kai Koinoniki Apeleftherosis), Національно-визвольний фронт (ЕАМ; Ethniko Apeleftherotiko Metoro); у Голландії — Рада опору (Raad van Verzet, комуністи і ліві), «Орде-дінст» (Orde Dienst, «Охорона ладу», праві) та «Кнок-плуген» (Knokploegen, «Ударні групи», протестанти); у Бельгії — Валлонський фронт, група «G», Бельгійський легіон та ін.

Найбільш різнобарвним був французький рух Опору, до якого, серед іншого, входили великі організації: «Французькі франтірери й партизани» (Les Francs-Tireurs et Partisans français, комуністи і ліві), «Комба» (Combat, ліві), «Ліберасьйон» (Libération, соціалісти), «Дефанс де ля Франс» (Défense de la France, праві) та багато ін. Неабияку роль у французькому Опорі відіграли іспанські партизани (анархісти, комуністи, ліві республіканці, баскські націоналісти), які перебралися сюди після завершення громадянської війни у своїй країні.

Течії руху Опору в Україні й у Європі загалом можна розподілити на дві основні групи — комуністичні та некомуністичні. Якщо перші прагнули негайно розпочати нещадну боротьбу з окупантами, не рахуючись із втратами, то другі, як правило, були пасивнішими. Зокрема, більша, порівняно з радянським або югославським рухами, пасивність польського чи чеського Опору пояснювалася його вичікувальною тактикою (атантизм), яка, зокрема, передбачала нагромадження сил, відмову від активності у веденні збройної боротьби, аби не провокувати масових каральних акцій окупантів проти мирного населення, збереження власних кадрів і «тримання зброї при нозі». Боротьба обмежувалася індивідуальним терором, саботажем, окремими диверсіями, захистом населення від грабунку, антифашистською пропагандою, розбудовою підпільної мережі, накопиченням зброї. Цієї лінії дотримувалися польська АК, югославські четники, албанська «Баллі комбетар» (Balli Kombëtar, «Національний фронт»), Литовська визвольна армія, грецька ЕДЕС, Українська повстанська армія (УПА). Отже більша, порівняно з комуністичними партизанами і підпільниками, пасивність некомуністичних угруповань у веденні збройної боротьби проти окупантів була характерною ознакою, що відповідала їх завданням.

Концепції атантизму протистояла тактика «всенародної боротьби», поширена серед комуністичних течій руху Опору й, у першу чергу, серед радянських антифашистів, метою котрих була безкомпромісна, систематична, тотальна війна проти окупантів, орієнтація на максимальне сприяння Червоній армії з залученням до боротьби переважної більшості населення та заподіяння ворогові якнайбільшої шкоди незважаючи на власні втрати. У відповідності з цією тактикою керівник Українського штабу партизанського руху (УШПР) Т.Строкач 3 серпня 1942 р. видав наказ «Про активізацію дій партизанських загонів у тилу противника» з вимогою «всім партизанам, незважаючи на будь-які труднощі і навіть ціною життя [...] завдавати безперервних ударів скрізь і всюди»¹. Кульмінацією боротьби мало стати «всенародне повстання» проти окупантів.

Важливою формою руху Опору проти загарбників на території України стала підпільна діяльність. Якщо ведення партизанської війни залежало від ландшафту та пори року, постачань зброї й продовольства, а також від підтримки населення, то підпільна боротьба, з огляду на свою специфіку, значно менше залежала від цих чинників і тому велася на всій території України протягом усього періоду окупації. Саме підпільні форми боротьби стали основними на більшій частині України. Особливе значення радянське підпілля мало у південних та південно-східних областях, оскільки там зосереджувалися стратегічні промислові об'єкти, великі міста, порти, а також густа мережа автомобільних доріг і залізниць, яку противник використовував для вивезення з України матеріальних цінностей та перекидання на фронт військових вантажів і живої сили. Саме у містах розташовувалися органи управління, штаби, тиллові служби і резерви, склади і перевалочні бази, автопарки, шпиталі, вузли зв'язку, пропагандистські, контррозвідувальні, каральні, охоронні та інші об'єкти окупантів¹.

Усі вони стали мішенями для атак і диверсій антифашистського підпілля.

Глибоко законспіроване антифашистське підпілля в Німеччині та Австрії в основному займалося збиранням і передачею розвідданих, агітацією, наданням допомоги іноземним робітникам і військовополоненим, залученням нових людей до боротьби та підготовкою замаху на А.Гітлера. Підпілля Бельгії, Нідерландів, Люксембурга, Норвегії та Данії зосередило свою діяльність здебільшого на проведенні мітингів і демонстрацій, страйків та саботажу. Підпільники Югославії, Албанії, Греції, Італії, Франції акцентували увагу на всьому сприянні партизанам (диверсії, теракти, розвіддані, переправлення людей у партизанські загони), а у Польщі та Чехії основним завданням підпілля стала підготовка збройного повстання. Головними ж формами боротьби радянських підпільників були агітація, економічний саботаж, диверсії на комунікаціях противника та індивідуальний терор. У цілому інструментарій підпільної боротьби був вельми різноманітним:

1. *Організаційна розбудова.* Залучення до підпільної діяльності нових членів, розширення підпільної мережі, встановлення зв'язку з іншими організаціями, партизанськими загонами та «Великою землею», планування операцій, налагодження управління та конспірації, створення матеріальної бази підпілля, облаштування явок і «поштових скриньок», підробка документів, легалізація підпільників, насадження агентури в установах окупаційної адміністрації.

2. *Агітація і пропаганда.* Інформаційна війна, поширення правдивих і неправдивих відомостей в усній (чутки, радіопередачі) або друкованій (листівки, газети) формах із метою схилити місцеве населення та (рідше) самого противника на свій бік. Доведення до населення інформації про успіхи Червоної армії та руху Опору в антифашистській боротьбі. Поширення зведень Радінформбюро, протидія німецькій пропаганді.

3. *Психологічна війна.* Відновлення і збереження елементів радянської влади на окупованих територіях, підтримка патріотичних настроїв серед населення, поширення чуток про швидке повернення Червоної армії, створення у свідомості людей ефекту присутності і непорушності радянської влади у вигляді підпільно-партизанських формувань, запобігання співпраці місцевого населення з окупантами, залякування зрадників та нестійких елементів, піддрив бойового духу окупаційних військ та адміністрації. Дезінформування окупаційних властей, морально-психологічне розкладання адміністрації ворога і його військових формувань, політична робота серед населення окупованих територій. Провокування окупантів на несиметричні репресії проти мирного населення і розширення, таким чином, соціальної бази руху Опору.

4. *Саботаж.* Свідоме невиконання або недбале виконання певних обов'язків, неспівпраця з окупантами, невихід на роботу, відмова від сплати податків та здачі сільськогосподарської продукції, пошкодження обладнання, розкрадання майна, прихована протидія військовим, політичним, економічним заходам окупантів. Проникнення в окупаційні органи влади. Протидія вивезенню молоді на роботу до Німеччини. Переховування євреїв, циганів, поранених червоноармійців і партизанів. Допомога військовополоненим, збитим льотчикам, утікачам та оточенцям.

5. *Диверсії.* Вважалися ефективним способом дезорганізації ворожого тилу, заподіяння відчутних втрат окупантам не вступаючи з ними у прямий бойовий контакт. Таким чином, суттєвої шкоди противнику могли завдавати невеликі групи підпільників і навіть одинаки. Це — дії підрозділів або окремих осіб у тилу ворога, спрямовані на виведення з ладу воєнних, промислових та інших об'єктів, порушення управління військами, комунікацій (руйнування доріг, мостів), вузлів та ліній зв'язку, високовольтних ліній, отруєння водогонів та криниць, знищення живої сили і військової техніки.

6. *Розвідка*. Збір і передача розвідувальних відомостей для військового і політичного керівництва СРСР, партизанських загонів, інших підпільних організацій.

7. *Терор*. Знищення живої сили противника. Ліквідація зрадників, колабораціоністів, представників окупаційної адміністрації.

8. *Сприяння партизанським загонам*. Постачання партизанам продовольства, зброї та амуніції, розвідданих. Створення партизанських резервів. Організація та мобілізація боєздатного населення, що залишилося на окупованій території, переправлення його до партизанських загонів.

9. *Збройне повстання*. Вища форма підпільної боротьби, що виявлялася у відкритому збройному виступі проти окупантів із метою звільнення населених пунктів або у безпосередній взаємодії з Червоною армією.

У липні — жовтні 1941 р. завдання організації «всенародної боротьби» на теренах України було покладене на радянське комуністичне підпілля, яке своїм виникненням завдячує, перш за все, ініціативі партійно-державних органів СРСР. Як і партизанський рух, воно формувалося «згори» за адміністративно-територіальним принципом. За радянською класифікацією, радянське підпілля поділялося на: 1) комуністичне (партійне) — підпільні комітети й осередки компартії; 2) комсомольсько-молодіжне — підпільні комітети та осередки ЛКСМУ, а також підпільні організації, що склалися з комсомольців і безпартійної молоді; 3) антифашистське (патріотичне) — організації і групи, сформовані в основному з безпартійних громадян³. Причому характерною особливістю виникнення радянського підпілля було те, що централізовано організовувалося лише партійні й комсомольські осередки, натомість ані партійні, ані безпартійні групи стихійно майже не виникали (вони з'явилися пізніше).

Інспірацію радянського Опору «згори» підтверджують численні державні і партійні документи, за якими перед-

бачалося створення і керівництво антифашистською боротьбою з боку відповідних структур. У перші ж дні війни відповідні державні і партійні органи СРСР отримали вказівки про організацію партизанської та підпільної боротьби на окупованій території. 7 липня 1941 р. було оприлюднене звернення Президії Верховної Ради УРСР, РНК УРСР і ЦК КП(б)У до українського народу, в якому містився заклик на зайнятій ворогом території створювати партизанські, диверсійні групи, висаджувати мости, знищувати телеграфний і телефонний зв'язок, підпалювати ліси і склади, громити обози, знищувати живу силу ворога. Підвищена увага надавалася формуванню розгалуженого партійного підпілля, що мало забезпечити повсюдне керівництво всіма формами спротиву окупантам. Організацію боротьби в тилу німців було доручено 4-му управлінню НКВС, військовим радам фронтів і партійним органам. ЦК КП(б)У взяв цю роботу під свій контроль. Безпосередньо даним питанням займалися спеціально призначені члени політбюро і секретарі ЦК, перші секретарі обкомів, міськкомів і райкомів партії. Робота всіх цих органів полягала в підготовці керівних кадрів для підпільно-партизанської боротьби, у бойовому і тактичному навчанні партизанів і підпільників, створенні для них матеріальної бази, підтриманні зв'язку, загальному керівництві боротьбою, її ідеологічному забезпеченні тощо.

На місцях розгорнулася активна робота, спрямована на виконання вказівок центру. Наприклад, 22 вересня 1941 р. бюро Одеського обкому партії ухвалило рішення про впровадження катакомб і підвалів. Секретарі райкомів КП(б)У і райвиконкоми зобов'язувалися до 29 вересня прокласти в катакомби електрику, призначити туди комендантів та агітаторів, створити необхідні для ведення антифашистської боротьби запаси. 23 жовтня 1941 р. Кримський обком ВКП(б) затвердив командування партизанським рухом (командир А.Мокроусов, комісар С.Мартинів).

Серед комсомольсько-молодіжних організацій протягом війни найбільш відомими стали «Молода гвардія» у Краснодоні Луганської області, «За Радянську Україну» — у Запорізькій області, «Партизанська іскра» — на Миколаївщині, під керівництвом Сави Матекіна — у Сталіно, Якова Батюка — у Ніжині Чернігівської області, Ніни Сосніної — у Малині Житомирської області, Лялі Убийвовк — у Полтаві, Харківський підпільний обком ЛКСМУ на чолі з Олександром Зубаревим тощо.

Після відходу Червоної армії з Дніпропетровщини в тилу ворога було залишено 1072 чол. у складі підпільних груп обкому, 7 міськкомів і 29 райкомів⁴. У всіх районах Кіровоградської області ще до окупації вдалося сформувати 251 підпільну організацію з 926 членів партії, підібраних і затверджених керівниками обкому, Кіровоградського і Знам'янського міськкомів, 28 райкомів партії⁵. На Миколаївщині, яка мала 29 сільських і міських районів, передбачалося створити 16 підпільних райкомів та обком, підпільні організації і групи, в яких планувалося залишити 1057 комуністів⁶. У всіх областях підпільні райкоми склалися з 3–5 членів. Кожен район поділявся на сектори, очолювані членом райкому, із підпорядкуванням йому залишених у підпіллі комуністів. У секторах створювалися підпільні партійні осередки і диверсійні групи.

Під керівництвом компартії та за взірцем партійного створювалось і комсомольське підпілля. На Дніпропетровщині у складі підпільних обкому ЛКСМУ, 5 міськкомів, 11 райкомів було залишено 104 комсомольця. У Запорізькій області вдалося створити лише обком, 2 міськкоми, 8 райкомів, 7 первинних організацій зі 183 комсомольців⁷; на Кіровоградщині — 2 райкоми та 2 первинні організації; на Миколаївщині — 2 комсомольські осередки⁸. Як виявилось, найбільш дієздатні підпільні формування комуністам удалося створити на території Дніпропетровської і Кіровоградської

областей. У Миколаївській та Запорізькій областях через несподіваний наступ ворога і власні помилки створити дієву підпільну мережу не вдалося.

Окрім партійно-комсомольського підпілля в Україні було створено мережу спеціальних підпільних розвідувальних і диверсійних груп. Так, у Запорізькій області залишено 27 агентів для диверсійно-розвідувальної діяльності⁹. У Миколаєві до початку 1943 р. спеціальне завдання успішно виконувала група В.Лягіна (Корнева), яка шляхом підризу знищила 20 т пального, склад зимового обмундирування, 53 автомашини, 27 літаків і 2 ангари. Загалом ворогу було завдано збитків на суму 50 млн райхсмарок¹⁰. Усього на окуповану територію України було перекинуто 805 розвідників і зв'язкових¹¹.

У західних та значній частині правобережних областей через швидке просування частин вермахту створити серйозну кадрову і матеріально-технічну базу для підпілля не вдалося. Крім того, у західноукраїнському регіоні лише невеликий відсоток населення підтримував більшовиків, що спричинило слабкість радянського підпілля в даному регіоні впродовж усього періоду окупації. Через ці обставини довелося створювати тут підпільну мережу шляхом закидання організаторів на вже окуповану територію у складних умовах німецького терору та ворожості до «советів» більшості населення.

Серед залишених на нелегальному становищі парторганізацій активну роботу відразу розпочали Чернігівський (на чолі з М.Попудренком, а потім О.Федоровим), Харківський (І.Бакулін), Дніпропетровський (М.Сташков і Д.Садониченко), Сталінський (С.Щетинін) підпільні обкоми КП(б)У, Київський підпільний міськком та ряд інших. Уже в перші дні окупації Києва підпільники Залізничного райкому партії на чолі з О.Пироговським підірвали залізничну станцію Київ-Товарний, 2 цехи паровозоремонтного заводу, Солом'янський

і Повітрофлотський мости, знищили 280 вагонів із вантажем. Підпільники О.Лебедев і М.Тацков підпалили Дарницьке депо, вивівши з ладу всі паровози. Внаслідок цієї диверсії станція Дарниця не працювала 25 діб¹².

Одним із головних завдань окупаційної адміністрації стало придушення будь-якого спротиву «новому ладові». Для цього систематично здійснювалися масові облави й обшуки, узяття заручників. Було створено густу мережу контррозвідувальних органів із численною агентурою, запроваджувалися комендантська година, охорона важливих об'єктів та патрулювання вулиць. Успішним прийомом мінімізації соціальної бази та нейтралізації радянського підпілля стало вивезення молоді на роботу до Німеччини, розстріли активних діячів компартії, радянських органів безпеки та державного апарату. Усі члени ВКП(б) мали зареєструватися в окупаційних адміністраціях, багато з них були завербовані німцями.

Успіх у боротьбі з патріотами загарбникам приносили не лише каральні, але й превентивні заходи, до яких належало запровадження систем режиму пересування і проживання. Кожен українець повинен був мати при собі паспорт і довідку, що засвідчувала його благонадійність. Крім того, окупанти створили систему всляких посвідчень особи, легітимації, документів на право проживання та з місця роботи, карток явки на біржу праці, посвідчень військовополонених, завербованих на роботу до Німеччини тощо. Причому для різних районів навмисно впроваджувалися різні види документації, порядок її оформлення та правила проживання й пересування. Так, на Кіровоградщині мешканцям під страхом смерті заборонялося віддалятися від місця проживання на понад 20 км. Встановлення спецперепусток на пересування між населеними пунктами (в різних районах — різний режим), дозвіл рухатися тільки головними шляхами, необхідність отримання згоди старости чи коменданта на ночівлю серйозно ускладнювали

підпільну боротьбу і полегшували діяльність каральних органів¹³.

Унаслідок німецьких репресій на початку окупації критичний стан із діяльністю руху Опору склався практично в усіх областях України. Чистки, що проводилися німцями з метою знешкодження і винищення потенційних прибічників радянської влади, зокрема державних службовців та партійних активістів, спричинили великі втрати серед підпільників, багато з яких належали до «неблагонадійних» категорій. Оскільки переважна більшість членів залишених підпільних організацій була комуністами та функціонерами, їх або репресували німці, або вони втратили зв'язок із керівництвом.

Швидке просування німецьких військ дозволило їм уже у серпні 1941 р. окупувати всю Миколаївщину. Керівники місцевого підпільного обкому залишили територію області, чим значною мірою дезорієнтували і дезорганізували місцеве підпілля. Багато членів сформованих підпільних організацій у повному складі або частково евакуювалися, а ті, хто залишився, не змогли розгорнути боротьбу. Із шістнадцяти залишених підпільних райкомів розпочав діяльність лише один. У доповідній записці опергрупи штабу партизанського руху 3-го Українського фронту з перевірки діяльності партизанів і підпільників зазначалося, що «партизанський рух і підпільна робота [...] у Миколаївській області виникли й росли стихійно [...] без належної організаційної та керівної діяльності партійних і радянських органів [...] Миколаївський обком КП(б)У [...] залишив незначну кількість членів партії для роботи в тилу противника, з яких більшість [...] евакуювалися, а ті, хто залишилися — не очолили стихійного [...] патріотичного руху»¹⁴.

У перші два — три місяці окупації Миколаївської області опір загарбникам чинили тільки поодинокі особи, частіше всього без керівництва з боку слабкого і бездіяльного

партійного підпілля. Ці здебільшого досі невідомі люди зривали накази окупаційних властей, оголошення міськ-управи і поліції, перерізали лінії телефонного зв'язку, вели антифашистську агітацію і розповсюджували зведення Радінформбюро¹⁵.

За даними органів НКВС, протягом війни в 12 з 29 районів Дніпропетровської області підпільно-партизанський рух був розгромлений у перші ж дні окупації або не розгорнувся взагалі. Змогли розпочати роботу лише 6 із 7 партійних міськкомів і 18 із 29 райкомів. Самовільно залишили область або проявили повну бездіяльність більшість керівників комсомольського підпілля¹⁶. До кінця 1941 р. в області вціліло лише 3 підпільні організації: Дніпропетровський обком, Дніпродзержинський та Павлоградський міськкоми.

Не кращою виявилася ситуація на Запоріжжі. У кінці вересня 1941 р. німці здійснили новий наступ на Півдні України. Разом із відступаючими радянськими військами область залишило багато тих, кого відібрали для роботи у підпіллі. Із 310 комуністів, визначених для підпільної роботи, 128 чол. відступило разом із частинами Червоної армії. З області пішли Мелітопольський підпільний міськком, 8 з 11 райкомів, і лише керівництво Запорізького обкому залишилося на місці та навіть зробило спробу розпочати роботу, проте невдало¹⁷. До кінця 1941 р. в області не залишилося жодної партійної підпільної організації.

Комуністичне підпілля Житомирщини, залишене у Словечанському, Лугінському, Олевському, Коростенському, Ємільчинському, Народицькому, Базарському, Барашівському, Новоград-Волинському, Овруцькому та Чоповицькому районах, у більшості відійшло разом із підрозділами Червоної армії або ж було репресоване німцями. Навіть на 1 грудня 1942 р. ЦК КП(б)У не мав відомостей про жодну підпільну парторганізацію у 13 районах області¹⁸.

Майже всі групи радянських парашутистів та піших кур'єрів були знешкоджені німцями. Із 46 кур'єрів, надісланих УШПР для зв'язку з партизанськими загонами степової смуги України, від початку окупації до лютого 1942 р. повернулося лише 7¹⁹. До кінця 1941 р. спробували перетнути лінію фронту 2,5 тис. чол., спрямованих радянським керівництвом для налагодження підпільної роботи, однак більшість із них загинула²⁰.

З усього залишеного на окупованій території комуністичного підпілля розгорнули роботу лише 13 обкомів, 110 окружних, міських та районних комітетів, близько 1000 організацій і груп²¹. Упродовж осені 1941 р. — зими 1942 р. нацистам удалося розгромити або паралізувати комуністичне підпілля Києва, Одеси, Дніпропетровська, Харкова, Сталіно, Запоріжжя, Мелітополя, Сум, Вінниці, Кам'янця-Подільського, Житомира, Чернівців, Ізмаїла, Сімферополя, Феодосії, Ялти та інших міст. До літа 1942 р. продовжувало існувати лише 13 підпільних обкомів, 110 міськкомів і райкомів, 280 партосередків, загалом — близько 10% створеного підпілля, тобто близько 2 тис. осіб²². Схожою виявилася ситуація й у сусідніх з УРСР Молдавії та Білорусії — залишене партійне підпілля було значною мірою розгромлене або дезорганізоване.

Причини невдач радянського руху Опору в 1941 р. аналізуються у радянських та німецьких документах. Серед них німецькі спецслужби назвали загальний хаос, чистки, проведені серед «активістів», а також депресію, яка охопила людей, залишених для підпільної роботи, під враженням блискавичних перемог вермахту²³. У підсумковому звіті УШПР до несприятливих обставин віднесено: а) відсутність зв'язку з радянським тилом; б) важкі кліматичні умови зими; в) швидке вичерпання запасів продовольства і боєприпасів; г) недостатній досвід боротьби; д) зради нестійких елементів²⁴.

Окрім перелічених причин українські дослідники називають ще декілька. Приміром, В.Клоков наголошував на тому, що гітлерівці за два роки війни в Європі вже мали чималий досвід боротьби з підпіллям, тоді, як поспіхом підготовлені потенційні підпільники погано розумілися на конспірації²⁵. І.Курас та А.Кентій вказали на недостатній рівень політичної роботи, порушення принципу індивідуального відбору, не завжди ретельне вивчення ділових рис командно-політичного складу, незадовільно опрацьовані питання конспірації та організації явок і паролів²⁶. А.Чайковський основною причиною поразок називає відсутність заздалегідь розробленої програми і конкретного плану розгортання боротьби, а також централізованого керівництва партизанським рухом. Це викликало серйозні труднощі в підготовці кадрів, виробленні найбільш доцільних структурних форм, тактики дій, в організації зв'язку і матеріально-технічного забезпечення. Варто вказати на ще одну причину — під окупацією залишалися функціонери, яких місцеве населення здебільшого знало. Довоєнні конфлікти з владою, старі образи нерідко підштовхували людей до того, що вони вказували ворожим спецслужбам на підпільників.

Робилися і помилки місцевого масштабу. Наприклад, у Криму місцем розташування підпільного обкому обрали Керч — місто, доволі віддалене від більшості районів півострова, що ускладнювало зв'язок обкому з підпільниками. Помилковим стало й те, що в підпіллі залишався не склад міськкомів і райкомів, а один — два організатори. Як наслідок провал організатора залишав підпільників без керівництва і зв'язку.

У цілому організація радянського Опору «згори» обернулася тим, що створені формування спочатку не користувалися підтримкою населення і не мали досвіду боротьби. Крім того, адміністративне втручання у природний процес

зародження руху Опору призвело до недбалості у доборі командних кадрів, порушення принципу добровільності, паралелізму в управлінні. Робота з організації руху розпочалася вже під час війни, велася нашвидку і не завжди кваліфіковано.

Однією з великих помилок в організації радянського руху Опору в перший період стало ставлення Москви до нього як до другорядного, допоміжного виду дій регулярної армії — з відсутністю ініціативи, формалізмом, діями суворо за статутом і наказами «згори». Звідси — адміністративно-територіальний принцип у створенні підпілля, «добровільно-примусовий» підхід до набору особового складу, залишкове забезпечення кадрами і матеріальними засобами.

Як твердить український історик С.Виноградов, у СРСР напередодні війни панувала атмосфера страху, тотальної підозрілості, доносів, що дивовижно поєднувалося зі щирою вірою мас в успіхи соціалізму. У такій ситуації свідомість суспільства і масова поведінка закономірно набували непослідовного, роздвоєного характеру²⁷, що негативно вплинуло і на організацію партизанського руху. Під впливом поразок перших місяців війни на зміну хвилі патріотизму прийшла розгубленість (як серед населення, так і серед керівників), зародилися сумніви щодо можливості швидкої перемоги. Передвоєнна атмосфера страху за наслідки прийнятих самостійних рішень не сприяла розвитку ініціативи на місцях і в питанні розгортання руху Опору.

Одна з необхідних умов успішності партизанської боротьби — її добровільність — часто прямо або опосередковано порушувалася. Оскільки багато хто знав, яких незначних причин було достатньо для репресій, то не кожен знаходив у собі сили відмовитися від пропозиції відповідних органів вступити в партизани. У грудні 1941 р. представник

політвідділу 21-ї армії Південно-Західного фронту Чаплигін доповідав про «досвід» роботи інструктора Курського обкому комсомолу Агейченка стосовно добору дівчат для дій у тилу ворога: «Виконуючи тверде завдання (розкладку) завербувати 80 осіб, [...] він, будучи необізнаним з елементами цієї роботи, припустився грубих прорахунків — чинив тиск, улаштовував групові наради з постановкою конкретних завдань, що стало відомо вулиці, [...] обзивав “боягузами“ й “зрадниками“ тих, хто ухилився. Поставив питання на бюро РК про притягнення до відповідальності членів ВЛКСМ [...] за відмову виконати спеціальне завдання [...] Із 45 дівчат, викликаних Агейченком, під його тиском дали згоду 33, з’явилися в обком для поїздки — 12, але й з них 4 відмовилися»²⁸. Наслідками цих помилок стали масове дезертирство і зрадництво серед підпільників, їх низька боєздатність, відірваність від населення.

Визначальним чинником життєздатності підпілля була підтримка з боку населення, адже за її відсутності будь-який опір приречений на поразку. Оскільки сталінський режим не міг похвалитися суцільною лояльністю населення, значна його частина не підтримувала партизанів та підпільників у перший період розвитку радянського руху Опору. 13 жовтня 1941 р. німецький комендант тилового району №553 повідомляв, що місцеве населення співпрацювало з німцями і багаторазово доносило їм про євреїв і комуністів, які ведуть боротьбу проти Німеччини²⁹. У доповідній записці на ім’я М.Хрущова від 23 листопада 1943 р. нарком держбезпеки УРСР С.Савченко писав: «Німецькі розвідувальні, контррозвідувальні і каральні органи [...] масово вербують агентуру з числа комуністів і комсомольців, котрі з різних причин залишилися в тилу ворога або потрапили туди зі спеціальним завданням [...] Противникові легко було прибрати осіб цієї категорії до рук, бо чимало з них [...] легалізувалися і за власною згодою

пройшли реєстрацію [...] Інколи окремі партійці, ставши на шлях зради, посідали у створених німецьких адміністраціях і каральних органах провідні посади, а деякі стали активними карателями»³⁰.

Причиною зрадництва і дезертирства на початку окупації стала, перш за все, вузька соціальна база радянського руху Опору. Це пояснювалося невдоволенням значної частини населення сталінським режимом, пасивністю більшості громадян, які просто вичікували подальшого розвитку подій, психологічною депресією і розгубленістю, викликаними приголомшуючими перемогами вермахту і терором айнзатц-груп. Значно звужувала соціальну базу комуністичного підпілля і відсутність в антифашистів досвіду пропагандистської роботи з мирним населенням в умовах війни та окупації.

Осінь 1941 і зима 1941–1942 рр. стали важким випробуванням партизанських формувань степової смуги України на життє- і боєздатність, адже природно-ландшафтні умови не сприяли боротьбі. За цих обставин загони, що уникли розгрому, перейшли до підпільно-диверсійних дій, а інші заховали зброю і розосередилися по населених пунктах, чекаючи весни. На весну 1942 р. партизани краю легалізувалися або пішли у глибоке підпілля. Цікаві відомості про стан партизанського руху в Україні у цей період подають радянські, німецькі та оунівські документи. Так, у звіті про роботу штабу партизанського руху Південно-Західного фронту за 15 березня — 20 червня 1943 р. визнається той факт, що тривалий час після провалів зими 1941–1942 рр., у Південній Україні боротьба практично припинилася. Головною причиною цього називаються природні умови: «Партизанські загони, організовані в південних областях (Запорізькій, Дніпропетровській, Сталінській і Ворошиловградській) [...] розпалися, були виловлені і знищені [...] за винятком окремих партизанів і невеликих

груп, які перейшли на підпільне і легальне існування в населених пунктах. Таким чином, величезна територія у смузі, обмеженій із півночі та сходу р. Сіверський Донець і р. Дон, із півдня — Чорним морем і на заході — р. Дніпро, з моменту окупації [...] не була охоплена партизанським рухом, позаяк голий степ не міг служити укриттям для партизанів»³¹.

Узимку 1941–1942 рр. німці писали про радянських партизанів: «Унаслідок погіршення атмосферних умов і все більших проблем із постачанням, а також постійних невдач партизанських операцій і наполегливого переслідування німецькими військами, дисципліна та бойовий дух значно підупали. Членам багатьох загонів наказано переховуватися під час зими у родичів або друзів і бути напоготові на весну [...] протягом зими партизани хочуть завербувати нових членів загонів для відновлення дій після холодів». Оунівське повідомлення підтверджує наведені вище висновки: «Десять до січня більшовики намагалися партизанами нищити німецьке запілля. Тепер змінили тактику. Партизани скрились у підпіллі, не проявляють своєї діяльності назовні»³².

У плані розвитку партизанського руху на Південно-Західному фронті на 1 лютого — 30 квітня 1943 р. наголошувалося: «На території, що звільняється, виявляється значна кількість партизанів-одинаків, груп і навіть загонів [...] Як правило, ці групи і загони [...] відсиджувалися і нічого не робили»³³. Наприклад, Миколаївський обком, затвердивши діяльність підпільної групи «Патріот Батьківщини», водночас зазначав, що, незважаючи на масовість організації (60 чол.), її практична діяльність була мінімальною. Група не провела жодної бойової операції, лише 16 її членів проявляли деяку активність, а багато учасників ухилялися від ризикованих заходів»³⁴.

Діяльність підпільних організацій, що unikнули розгрому, паралізував терор. Залякані арештами і розстрілами, позбав-

лені керівництва підпільники в подальшому не виявляли особливої активності, деякі лише в 1943 р. пристали до патріотичних груп, що виникли стихійно. Такого роду підпільні формування перебували у глибокому і часто бездіяльному підпіллі, активізуючись лише з наближенням Червоної армії, і зводили свою діяльність до агітації, дрібних диверсій, саботажу та крадіжок матеріальних цінностей.

Таким чином, до весни 1942 р. більшість радянських підпільно-партизанських формувань була розгромлена, а решта — змушена припинити активну діяльність і перейти у стан пасивного підпілля, метою якого була власна безпека ціною майже повної відмови від боротьби з окупантами. В умовах тотального терору на весну 1942 р. підпільні організації, що вижили, розосередилися по населених пунктах, їх члени легалізувалися або пішли у глибоке підпілля, очікуючи весни і кращих умов для розгортання боротьби.

Організаційні зусилля, спрямовані на створення адміністративним шляхом радянського підпільного руху в тилу ворога, мали не лише негативні наслідки. Вони дозволяли розпочинати боротьбу одразу після приходу окупантів, не гаючи часу на організаційне оформлення, добір кадрів, накопичення матеріальних засобів. У справі розгортання антифашистської боротьби це відіграло, певною мірою, позитивну роль. Крім того, часто саме від залишків задалегідь створених підпільних організацій і партизанських загонів, переважна більшість яких із приходом німців була розгромлена або розпалася, пішли паростки нових, уже стихійно створених підпільних і партизанських формувань.

Визначальними причинами пожвавлення руху Опору стало порівняння громадянами радянського і нацистського режимів не на користь останнього та неможливість відстоювати свої інтереси за «нового ладу» законним, нена-

сильницьким шляхом. Спочатку ставлення населення України до нацистського окупаційного режиму не було однозначним. Воно пройшло певну еволюцію залежно від політики, яку проводили гітлерівці — від індивідуальності чи обмежених очікувань пом'якшення режиму та заможнішого життя більшості населення до свідомого й різкого несприйняття нацистського панування. Ставлення населення до окупантів узалежнювалося від кількох чинників: політичних та економічних заходів нової влади, становища на фронтах, соціальної належності громадян. Початкове вітання «нового ладу» частиною мешканців та байдужість «мовчазної більшості» обіцяли німцям досить міцне підґрунтя в Україні.

Але невинуваті сподівання українського населення на поліпшення свого економічного і політичного становища за німецького панування призвели на початку 1942 р. до переоцінки поглядів. Нетривка лояльність змінилася обуренням і розчаруванням, і врешті-решт переросла у стійку ненависть до окупантів. Шляхом масового морального та фізичного терору нацисти намагалися паралізувати волю радянських громадян до спротиву, посяяти серед них страх, усвідомлення неможливості будь-якого опору. Однак політика тотального терору мала зворотний ефект, піднявши на боротьбу тих, хто ще вчора був готовий змиритися. Зростаючи ворожість до загарбників спонукала мирне населення переходити до пасивних та активних форм протидії окупантам.

Осмилюючи початковий етап зародження і розвитку підпільних організацій, що виникли стихійно, важливо з'ясувати особисті мотиви, які спонукали мирних людей приєднатися до антифашистської боротьби. Серед них можна виокремити ідеологічні, економічні та побутово-психологічні. Ідеологічні мотиви корінилися в патріотизмі, бажанні відновити радянську владу та несприйнятті нациз-

му багатьма мешканцями України. Радянська історіографія вважала головним, якщо не єдиним, рушієм народного спротиву загарбникам саме ідеологічну мотивацію³⁵, обходячи увагою інші. Однак, численні радянські і німецькі джерела називають й інші мотиви, виходячи з яких населення ставало на шлях опору окупантам³⁶. Зокрема, не останніми були економічні (погіршення матеріального становища більшості населення, невдоволення реквізиціями, вивезенням до Німеччини матеріальних цінностей і молоді, штучним голодом у містах, тактикою «випаленої землі», збереженням колгоспної системи, низькою оплатою праці тощо) та побутово-психологічні мотиви. Останні подеколи ґрунтувалися на звичці українців ще з радянських часів обходити чи саботувати розпорядження властей, що не влаштували населення. Часто допомога підпільникам обумовлювалася не тільки патріотичними почуттями, а й звичайним співчуттям до «своїх», сподіванням на те, що власний син або чоловік, перебуваючи в лавах Червоної армії, може одержати допомогу від інших «добрих людей». Поширеним мотивом до участі в русі Опору було обурення з приводу зверхнього ставлення нацистів до місцевого населення, страт заручників, а також прагнення помсти за власне приниження або смерть близьких.

Крім того, при наближенні Червоної армії дехто через участь (або її імітацію) в антифашистській боротьбі намагався заслужити прихильність радянської влади. У цьому випадку головним мотивом спротиву загарбникам був страх перед поверненням радянських каральних органів. Природно, що в реальному житті всі ці мотиви тісно перепліталися і саме їх поєднання мало велике значення для розгортання руху Опору.

Важливу роль у мотивації радянських патріотів до боротьби відігравала моральна, кадрова, а інколи і матеріальна підтримка з «Великої землі». Після битви під

Москвою радянське керівництво вирішило поживити боротьбу в тилу ворога, ухваливши відповідні рішення і виділивши необхідні ресурси. У зв'язку зі зміною становища на фронтах ЦК КП(б)У на початку січня 1942 р. зобов'язав підпільні обкоми активізувати діяльність. Радянське командування вживало заходів щодо встановлення зв'язків із підпіллям. Одночасно при політуправліннях фронтів і політвідділах армій створювалися відділи по роботі з населенням окупованих територій і партизанами, а при військових радах армій — оперативні групи для зв'язку з партизанами і допомоги їм. 2 жовтня 1942 р. було створено нелегальний ЦК КП(б)У. Формування єдиної системи управління підпільно-партизанським рухом надало йому більш організованого і цілеспрямованого характеру, зробивши значно більш ефективним та підпорядкованим загальним цілям війни.

Наприкінці листопада 1942 р. нелегальний ЦК КП(б)У на своєму засіданні розглянув питання про стан підпільних партійних організацій України. Тоді ж було затверджено план зміцнення партійного підпілля і поліпшення керівництва ним на період від листопада 1942 до березня 1943 р. Передбачалося створити на окупованій території УРСР 10 підпільних обкомів, 34 міськкоми і райкоми, направити в Полтавську, Харківську, Житомирську, Вінницьку, Дніпропетровську, Київську області 70 парторганізаторів. Із жовтня 1942 до травня 1943 р. в тил ворога було направлено 180 уповноважених ЦК КП(б)У, протягом 1943 р. перекинуто 126 працівників ЛКСМУ, організовано 7 підпільних обкомів комсомолу, 36 райкомів та 141 комсомольська організація³⁷.

Не менше, ніж організаторська робота партійно-державних органів СРСР, на активізації радянського підпілля позначилася позитивна зміна у ставленні цивільного населення до антифашистів. Начальник диверсійної служби абверу групи

армій «Південь» Т.Оберлендер застерігав гітлерівське керівництво, що «активна і навіть пасивна підтримка партизанського руху значною частиною українського населення вибила б ґрунт з-під ніг німецького панування і призвела б до неможливості продовження операцій на Сході. Без доброзичливого ставлення населення і його активної підтримки охорона території немислима»³⁸.

Зрозумівши значення народної підтримки, радянські органи здійснюють заходи, спрямовані на привернення населення окупованих територій на свій бік. Так, із другої половини березня 1942 р. на Південно-Західному фронті вживалися заходи з метою поживлення партизанського руху. Особливі зусилля зосереджувалися на агітації населення окупованих районів, викритті звірств нацистів і роз'ясненні ставлення радянської влади до дезертирів, військовослужбовців-оточенців або втікачів із німецького полону³⁹. Оприлюднення відповідної позиції керівництва СРСР пояснювалося тим, що радянські антифашисти, потребуючи розширення власної соціальної бази на окупованих територіях, намагалися привернути ці категорії населення та їхніх близьких на свій бік, розвіяти побоювання репресій в разі повернення Червоної армії. Проте, незважаючи на зростання ворожості населення до окупантів, воно, залякане німецьким терором, усе ж не надавало активної й масової підтримки антифашистам.

Таким чином, із весни 1942 р. радянський рух Опору вступає в новий етап розвитку. Під впливом перемог Червоної армії, отямившись від гітлерівських чисток та відчувши зміну у настроях населення, комуністичне підпілля активізує свою роботу. За даними СД, на початку 1942 р. в Україні фіксується діяльність підпільних груп, як досі поводитися пасивно⁴⁰. Завдяки вжитим заходам у 1942 р. виникають нові підпільні організації, удосконалюється структура комуністичного підпілля. У цей же період починають стихійно виникати неко-

муністичні антифашистські організації. Нерідко вони були більш дієздатними, ніж підготовлені комуністичні формування, оскільки сформувалися в умовах окупаційного режиму з перевірених і стійких борців, які у своїй діяльності враховували існуючі реалії, а не партійні настанови.

Зокрема, у грудні 1941 р. у м. Хотин Чернівецької області невідомий радянський офіцер створив комсомольську організацію, яка вже 21 грудня підірвала продовольчий склад. Виникли підпільні організації у Білгороді-Дністровському та Ізмаїлі. В одному тільки Житомирі на першу половину 1942 р. діяло 20 підпільних груп. Ємільчинський, Новоград-Волинський і Городницький підпільні райкоми створили партизанський загін із 48 чол. і протягом року направили до нього 240 патріотів, передали 3 т борошна, 250 кг солі, 200 кг цукру, 36 кг шрифтів. У червні 1942 р. на станції Лозова Харківської області комуніст А.Немченко створив підпільний осередок. Із жовтня 1942 р. у м. Краснодон Ворошиловградської області починає діяти молодіжна організація «Молода гвардія», що налічувала 90 членів⁴¹.

На середину 1942 р. на Чернігівщині функціонувало 65 підпільних організацій і груп загальною чисельністю понад 430 чол., на Полтавщині — 31 партійна організація і група, 4 комсомольських і 27 патріотичних груп, на Вінниччині — 179 організацій і груп. На осінь 1942 р. на Одещині розгорнули активну діяльність 55 організацій і груп комуністичного підпілля, що об'єднували понад 1000 членів⁴².

Найбільшими вогнищами радянського руху Опору у степовій смузі України стали Дніпропетровська і Кіровоградська області. Це було зумовлене тим, що німці не змогли розгромити тут підпільні обкоми. Вони координували діяльність підпільних організацій, що, своєю чергою, зменшувало втрати та підвищувало ефективність боротьби. У найбільш сприятливих умовах перебував Кіровоградський обком, який базувався у важкодоступних для німців лісах. Маючи у

своєму розпорядженні озброєну силу, заздалегідь заготовлені запаси продовольства, матеріально-технічні засоби для політичної роботи, обком зміг швидко налагодити підпільну мережу й ефективно керувати нею. У січні 1942 р. створюються підпільні комсомольські організації в Кіровограді, Новій Празі, Світлополі, Знам'янці⁴³. На весну партійні організації розгорнули боротьбу у шести північно-східних районах області. У Кіровограді діяла підпільна група ім. Кірова, яка у другій половині 1942 р. налічувала 112 чол. Восени вона об'єдналася з іншими підпільниками міста в організацію ім. Ворошилова, що фактично виконувала функції підпільного міськкому партії. На кінець року до її складу входило 730 членів⁴⁴.

На Дніпропетровщині приступили до активної роботи 5 міськкомів і 12 райкомів партії. У другій половині січня в Павлограді відбулася обласна нарада керівників підпільних осередків області, на якій було підбито підсумки діяльності і накреслено план подальших дій, особливу увагу приділяючи зміцненню та збільшенню бойових і диверсійних груп. Ухвалено рішення про максимальне використання легальних засобів боротьби, для чого рекомендувалося засилати своїх людей в окупаційні установи⁴⁵.

При допомозі ЦК у травні 1942 р. на основі підпільної організації Г.Савченка і на чолі з ним відновлено Дніпропетровський підпільний міськком, що налічував до 200 членів⁴⁶. На осінь в області діяло 12 підпільних міськкомів і райкомів партії, 39 комуністичних організацій і груп, які об'єднували 950 чол. Кожен другий підпільник був комуністом або комсомольцем⁴⁷. У вересні 1942 р. відбулося створення об'єднаного райкому комсомолу з комсомольсько-молодіжних груп Павлоградського, Юр'ївського, Петропавлівського і Синельниківського районів.

На Миколаївщині влітку 1942 р. виникли нові підпільні організації і групи в Миколаєві, селах Снігурівського, Ново-

одеського, Варварівського, Миколаївського, Березнегуватського районів. Важливою подією у розвитку радянського антифашистського руху в області стало створення Миколаївського центру, який керував 25 підпільними організаціями і групами краю. Усього протягом 1942 р. в області виникло 29 підпільних організацій і груп, із них 8 — у містах і 21 — у селах⁴⁸.

На другому етапі радянський рух Опору в Україні використовував проти окупантів переважно підпільні форми боротьби. Певна частина учасників перебувала у бездіяльності, паралізована німецьким терором. А залякане населення в основній своїй масі, хоча й змінило ставлення до окупантів, але продовжувало пасивно ставитися до питань боротьби. Тому наплив у підпілля нових членів аж ніяк не був масовим. Протягом 1942 р. організації зазнали нових відчутних втрат. Готуючись до літнього наступу 1942 р., німці вживали найжорстокіших заходів для придушення партизанського й підпільного руху.

У травні — червні 1942 р. було заарештовано більшість членів Київського підпільного міськкому, а у січні 1943 р. — розгромлено Київський обком на чолі з І.Сергієнком. Усього за час окупації німці знищили у Києві 617 підпільників, «саботажників» та інших ворогів нацизму⁴⁹. Улітку 1942 р. гітлерівці заарештували сотні людей у Вінниці, з яких розстріляли 300⁵⁰. 9 липня 1942 р. почалися арешти серед підпільників Дніпропетровська. Провокатор видав секретаря Дніпропетровського підпільного обкому М.Сташкова. До лютого 1943 р. було заарештовано 85 чол., із них 43 розстріляно⁵¹. 25 липня 1942 р. схоплено всіх членів підпільної комсомольської організації м. Кадіївка, а у жовтні — учасників підпілля Успенського району Ворошиловградської області. У січні — травні 1943 р. заарештовано або вбито більшість членів Херсонського підпільного центру на чолі з П.Комковим. У березні — липні 1943 р. німецька і румунська

контррозвідки розгромили підпільні Одеський обком, Воднотранспортний та Іллічівський райкоми, інші організації. Усього за цей час було заарештовано 300 підпільників, більшість яких розстріляли⁵². Важких втрат зазнало радянське підпілля Харківщини і Полтавщини — загинули члени підпільних обкомів, а робота більшості райкомів була дезорганізована.

Проте, незважаючи на втрати, 1942 р. став для радянського руху Опору переломним. Після гірких невдач 1941 р. він довів свою життєздатність. І хоча розгорнути справжню партизанську війну в південному краї не вдалося, усе ж організований «згори» радянський рух Опору набув підтримки «знизу» і перетворився за своїм характером на народний, а не суто партійний, як раніше. Комуністичне підпілля, що врятувалося від розгрому, зберегло або відновило свою структуру та зв'язки, і поступово розгортало активну боротьбу. Паралельним шляхом розпочався процес стихійного виникнення нових підпільних організацій і груп, які за своїм складом не були комуністичними.

При наближенні військ антигітлерівської коаліції та у зв'язку зі стратегічним переломом у війні, коли стала зрозумілою неминуха поразка Німеччини та її сателітів, відбулася різка активізація руху Опору по всій Європі. Цьому також сприяли зростання невдоволення населення окупаційним режимом, накопичення антифашистами досвіду боротьби, збільшення матеріальної допомоги з «Великої землі».

Про активізацію Опору свідчили нові завдання, що ставили перед собою антифашисти Європи. Так, у лютому 1943 р. Болгарська робітничка партія ухвалила директиву про переростання збройної боротьби у повстання, а компартія Албанії у березні 1943 р. — рішення про підготовку всенародного виступу проти окупантів. У другій половині 1943 р. виникла Литовська визвольна армія. 9 вересня 1943 р.

християнсько-демократична, ліберальна, соціалістична, комуністична та інші партії утворили Комітет національного визволення Італії. Ця подія вважається початком загальнонаціонального руху Опору на Апеннінах. У грудні 1943 р. чеський уряд у Лондоні погодився на створення партизанських груп у Чехії⁵³.

Якщо керівництво польської Армії крайової протягом 1942—першої половини 1943 рр. забороняло своїм бійцям активно боротися з окупантами аби не зазнавати даремних втрат, а влітку 1942 р. чисельність АК становила лише 2 тис. чол., то вже взимку 1944 р. вона зросла до 350 тис.⁵⁴ АК організувала надзвичайно потужне Варшавське повстання 1944 р., а чеські антифашисти — Празьке повстання 1945 р. Висадка військ союзників на півночі (червень 1944 р.) та півдні (серпень 1944 р.) Франції активізувала рух Опору, апогеєм якого стало повстання проти нацистів у Парижі (серпень 1944 р.). Звільнення Італії завершилося Квітневим повстанням 1945 р.

На початок 1943 р. у нелегальній діяльності на території України також стався вирішальний злам. Майже скрізь підпільно-партизанська мережа була не тільки відновлена, а й значно розширена і посилена. Проявами такого зламу стали перехід усе більшої частини цивільного населення від пасивної ворожості до активної боротьби проти окупантів (у тому числі збройної), активізація партизанської війни, подальше зміцнення підпілля.

У постанові ЦК КП(б)У «Про стан і подальший розвиток партизанського руху на Україні» за липень 1943 р. зазначалося: «Узимку 1942–1943 рр. і весною 1943 р. партизанський рух значно поширився і організаційно зміцнів [...] На активну боротьбу проти німецьких загарбників піднялися широкі маси радянського населення»⁵⁵. Про швидке зростання чисельності і впливу радянського підпілля в Україні свідчив у квітні 1943 р. начальник поліції і служби безпеки райхскомісаріату Україна: «Спостерігається зростання і

створення великих груп комуністичної партії в Київському, Миколаївському, Дніпропетровському, Сталінському, Сімферопольському округах поліції»⁵⁶.

На території Львівської, Дрогобицької, Станіславської і Тернопільської областей діяла організація «Народна гвардія західних областей України», перейменована наприкінці 1943 р. на «Партизанський рух західних областей України» (до 600 чол.). У Глинянському районі Львівщини активністю відзначалася організація «Визволення Вітчизни». Утім, так і не вдалося відновити підпільні обкоми у Дрогобицькій, Станіславській, Чернівецькій, Ізмаїльській, Одеській, Миколаївській, Львівській областях. Загалом радянське підпілля у західних областях України було слабким, не мало централізованого характеру в межах своїх областей і не знаходило широкої підтримки серед місцевого населення. У регіоні активно діяло підпілля ОУН, польські та єврейські антифашистські організації.

У травні 1943 р. відновлює діяльність Черкаський райком, а восени — Симферопольський міськком. На Кримському півострові активно діяли підпільники Севастополя, Ялти, Феодосії, Сейтлера, Красноперекіпського і Первомайського районів. Улітку 1943 р. тільки у Києві боролися з загарбниками 5 підпільних райкомів і 128 організацій і груп. На початок 1944 р. на Вінниччині діяло 2200 підпільників у складі понад 100 організацій і груп, а на Волині антифашистську боротьбу спрямовували підпільний обком, 11 райкомів і 39 низових організацій. Комуністичне підпілля Житомирської області об'єднувало 1173 комуніста, Рівненської — 1600 чол.⁵⁷

Якщо взимку 1941–1942 рр. відбувався процес переходу радянських антифашистів від партизанських до підпільних методів боротьби, то в 1943–1944 рр., з наближенням Червоної армії, пішов зворотний процес. Одними з перших стали до зброї підпільники сіл Баштанського району. У жовтні

1943 р. вони об'єдналися в партизанський загін на чолі з І.Калиниченком. У Великотокмацькому районі Запоріжчини на базі підпільних груп виріс та активно діяв партизанський загін І.Акулова і І.Щави. Синельниківський підпільний райком Дніпропетровщини створив бойові групи з 60 бійців, які нападали на відступаючих німців. У пониззі Дніпра, у містах Нікополі, Марганці, Голопристанському, Орджонікідзевському та інших районах підпільники теж створили партизанські загони, які швидко розрослися та розпочали бойові дії. Так, створений улітку 1943 р. загін Г.Шконди у складі 80 бійців до осені подвоїв свою чисельність⁵⁸.

Ті ж, хто залишався в підпіллі, все більше уваги приділяли бойовим методам боротьби — диверсіям на підприємствах і транспорті, терористичним актам, псуванню ліній зв'язку, нападам на дрібні гарнізони, поліцейські дільниці та сільські управи тощо. Основним напрямом бойової діяльності підпільників з кінця 1942 р. і до визволення краю від окупантів була підготовка до збройних повстань як найбільш гострої форми боротьби.

Визначною сторінкою історії радянського руху Опору стало Павлоградське повстання в лютому 1943 р. Під час наступу Червоної армії на лівобережній Дніпропетровщині місцеві підпільники розробили план виступу, який очолили підпільні обком і міськком компартії. Повстання розпочалося 13 лютого 1943 р., коли німці оточили і знищили в бою 50 підпільників, які зібралися на шкіряному заводі. Однак це не зірвало планів повстання. 17 лютого бойові групи підпілля вдарили в тил окупантам, які стримували наступ на Павлоград 35-ї радянської дивізії. У повстанні взяло участь майже 500 павлоградців, які завдали відчутних втрат ворогові, врятували багато матеріальних цінностей і важливих об'єктів міста. Завдяки діям повстанців удалося зберегти неушкодженими майже всі підприємства Павлограда, склади з продовольством та лінії зв'язку⁵⁹. Але 22 лютого німці

провели контрнаступ і радянські війська залишили місто аж до повторного його звільнення восени 1943 р. Після цього підпільна боротьба в Павлограді і околицях практично припинилася, оскільки разом із Червоною армією відійшла й більша частина підпільників.

Одночасно з Павлоградським повстанням здійснили збройний виступ підпільники Петропавлівського району. Місцевий загін В.Фесенка налічував понад 100 чол. 17 лютого 1943 р., встановивши зв'язок з командуванням частин Червоною армії, партизани захопили Петропавлівку та прилеглі села. Вони утримували райцентр протягом шести днів, поки німці не підтягнули танки. Тоді загін із боями відійшов під Ізюм, де з'єднався з регулярними з'єднаннями. Потужне повстання 27 лютого 1943 р. вибухнуло у райцентрі Варва Чернігівської області. У результаті місто і прилеглі села на 2 дні опинилися в руках повстанців, яких налічувалося майже 300 чол. Провівши кілька боїв із карателями, вони відступили і перейшли до партизанської тактики⁶⁰.

Із наближенням Червоної армії до меж регіону восени 1943 р. знов повсюдно відбуваються збройні виступи радянських антифашистів. Так, із просуванням фронту до Дніпродзержинська у жовтні 1943 р. проти німців виступила бойова група з 30 підпільників на чолі з П.Педіском. Разом із радянськими військами група взяла участь у вуличних боях за місто. На допомогу дніпродзержинцям прийшли бойові групи на чолі з секретарем Криничанського підпільного райкому В.Терещенком.

Збройні групи самооборони для збереження промислових підприємств і матеріальних цінностей від пограбування і знищення окупантами було створено на підприємствах Дніпропетровська, де вони не дали ворогові зруйнувати електростанцію на заводі ім. Петровського, міський водогін, багато будівель⁶¹. Зі зброєю в руках під час боїв за Мелітополь Запорізької області виступили групи Щеглова і Матюхіна.

Підпільні організації Новоодеського і Березнегуватського районів Миколаївщини, херсонський «Центр», краснодонська «Молода гвардія» також вели підготовку до збройного виступу, але здійснити його не змогли⁶². Масовий збройний виступ проти німців готував і запорізький «Ревком», організувавши до 40 бойових груп. Однак 15 березня 1943 р. він був зірваний арештом керівників «Ревкому» і близько 50 підпільників⁶³.

Такі збройні виступи стали важливим етапом розвитку радянського антифашистського руху, продемонструвавши, що він став значною політичною і військовою силою, змусивши окупантів ще більше посилити свої гарнізони й окупаційну адміністрацію.

Одним із важливих критеріїв оцінки ролі радянського руху Опору в боротьбі проти загарбників є його ефективність, складовими якої вважаються масовість, прямі військові та економічні втрати, завдані окупантам, відсоток власних втрат, кількість окупаційних сил, які антифашисти відтягували на себе, морально-психологічний вплив на загарбників і цивільне населення. За офіційними даними, протягом 1941–1944 рр. на окупованій території України діяло 22 підпільних обкоми, 13 інших великих підпільних центрів, 200 міськкомів і райкомів КП(б)У, понад 50 підпільних обкомів, міськкомів і райкомів комсомолу, 3,5 тис. низових організацій і груп, в яких налічувалося понад 100 тис. патріотів⁶⁴.

Однак при встановленні кількісних показників діяльності радянського підпілля на шляху дослідника постає кілька проблем. По-перше, умови боротьби в підпіллі були такими (сувора конспірація, загибель багатьох учасників, втрата свідчень), що первинних документів про неї збереглося обмаль. Відтак документально простежити внесок кожного підпільного осередку у перемогу над агресором досить проблематично. По-друге, процес збирання документів про радянський рух Опору був складним. Після визволення

певної території, а також одразу по війні державним і військовим органам у важких умовах і у стислий час потрібно було зібрати відомості про рух Опору, які документувалися і відкладалися в різного роду архівосховищах. Наприклад, 14 листопада 1947 р. міністр внутрішніх справ УРСР наказав начальникам обласних, міських і районних відділів МВС скласти довідки про партизанський рух в Україні з 11 пунктів до 1 березня 1948 р. Тобто за три місяці треба було зібрати фактичний матеріал, перевірити його, скласти офіційні документи, узгодити їх із місцевими партійними органами і надіслати до Архівного управління МВС УРСР та в місцевий облдержархів. Зрозуміло, що за такий короткий термін якісно зробити величезний обсяг роботи було неможливо.

Аналіз цих матеріалів показує, що вони містять значну частку неправдивої та необ'єктивної інформації, яка накопичувалася і потрапляла до документів як під час війни, так і після її завершення. При складанні довідок про партизанський рух можливі були численні помилки, недбалість, окозамилування і приписки. Відкидалися лише повністю сфальсифіковані звіти командирів партизанських загонів і керівників підпільних організацій, перевірка яких свідчили про те, що даний загін (організація) взагалі не існував. Якщо ж факт антифашистської боротьби підтверджувався, то, як правило, звіт затверджувався, незважаючи на те, що міг містити значні фальсифікації. Так, у постанові бюро Запорізького обкому КП(б)У від 11 серпня 1945 р. констатується повна неправдивість звітів легендарного підпільного запорізького «Ревкому», зокрема вражаюча різниця між даними, наведеними у першому та другому звітах. Так, за першим звітом «Ревком» об'єднував 18 партизанських загонів (2111 чол.), які знищили 15 130 окупантів, пустили під укіс 22 ешелони, вивели з ладу 24 паровози, 572 вагони, 320 автомашин, 14 танків, 7 бронетранспортерів. За другим звітом «Ревком» керував діяльністю 9 партизанських загонів (931 чол.), на

рахунку яких 580 окупантів, 7 ешелонів, 9 паровозів, 176 вагонів, 29 автомашин.

У результаті перевірки було встановлено, що деякі партизанські загони, включені до складу «Ревкому», насправді були невеликими підпільними групами, інші — нічого спільного з «Ревкомом» не мали, а загін В.Васильєва взагалі був вигаданим. У постанові зазначено, що диверсії на залізницях, про які йдеться у звітах, здебільшого вигадано, а визначити, хто справді влаштував катастрофу ешелонів із хлібом на перегоні Кушугум — Балабине важко, оскільки на ці акції претендували ще й групи Самсики, Скрипниченка та ін. Далі в постанові зазначено, що «члени «Ревкому» Сажченко, Венгеренко, Теренник та ін. у своїх звітах [...] стали на шлях відвертої брехні [...] приписуючи собі неіснуючі заслуги, зараховуючи до числа партизанів непримирених ворогів, зрадників і пройдисвітів [...] Крім того, у списки партизанів внесено 120 чол., які не брали ніякої участі в боротьбі [...] й отримали партизанські документи від Сажченка за пшеницю, поросят та інші продукти»⁶⁵. З цих документів можна зробити висновок про недостовірність принаймні деяких фактів і цифр.

Дані про партизанський рух, зібрані і перевірені під час війни працівниками представництв УШПР при Українських фронтах і використані в 1947–1948 рр., є ще менш достовірними, оскільки для збирання об'єктивної інформації в умовах війни бракувало часу, засобів і самих свідків та учасників Опору, багато з яких з різних причин залишили місцевість, де вели боротьбу. Так, начальник опервідділу УШПР при 3-му Українському фронті, який займався перевіркою партизанських звітів, визнавав у листопаді 1944 р., що його відділ не міг охопити перевіркою всі звіти, тому перевірялися лише ті з них, що викликали сумнів. Наприклад, опергрупа по Николаївській області перевірила діяльність 19 партизанських загонів та підпільних організацій. 13 звітів

перевірка підтвердила, а 6 визнала сфальсифікованими. Найбільш характерним серед останніх був звіт І.Янера. Він перед приходом Червоної армії створив у с. Березнегувате невелику групу головним чином із людей, яким треба було реабілітуватися перед радянською владою. У звіті І.Янер вказав, що у загоні було 280 чол., загін потопив 3 баржі, 4 буксири, знищив до 1000 ворогів. Перевірка показала повну невідповідність звіту реальним фактам⁶⁶.

Документи з діяльності руху Опору про чисельність організацій і загонів, час і результати їх діяльності, що зберігаються у центральних і місцевих архівах, також зі зрозумілих причин містять деякі невідповідності, огріхи, неточності й помилки. Наприклад, за одними даними, партизанський загін В.Бабича (Дніпропетровська область) налічував 34 чол., з яких 21 був комуністом, 2 — комсомольцями, 11 — безпартійними. За іншими даними, у загоні перебувало 45 чол., з яких 28 комуністів, 3 комсомольці, 14 безпартійних⁶⁷.

Дослідники М.Коваль, С.Макарчук, О.Гогун та А.Кентій звертають увагу на радянську систему приписок при підготовці історичних документів, цілеспрямоване насичення джерел та історіографії урізаною правдою і відвертою дезінформацією, на ретельну селекцію всіх збірників документів та неодноразове «просіювання» архівних фондів із метою усунення негативної інформації⁶⁸. Прикладом такої селекції є бесіда завідувача інформаційним сектором відділу пропаганди й агітації ЦК КП(б)У І.Слинька з колишнім секретарем Кіровоградського підпільного обкому М.Скирдою, записана 23 червня 1944 р. У цьому друкованому тексті пізніше зроблено рукописні виправлення, викреслено деякі речення, які в невігідному світлі подають моральний стан радянських антифашистів у 1941–1942 рр., свідчать про їх тривалу пасивність, а також вписано кілька обов'язкових ідеологічних штампів⁶⁹.

П.Брицький називає перебільшеними дані радянських дослідників щодо втрат окупантів від дій партизанів та підпілля і критикує фальсифікації, що здійснювалися з санкції та за вказівками «згори». Так, на XVI з'їзді КП(б)У (1949 р.) зазначалося, що на території окупованої України в роки війни було створено 14 підпільних обкомів, 154 міських і районних комітети, 700 підпільних організацій. У 1967 р. з'явилися інші цифри: 16 обкомів, 172 міських і районних комітети, 700 партосередків. А в 1975 р. уже говорилося про 23 обкоми, 685 міських і районних комітетів і 4315 партосередків⁷⁰.

Згодом в «Истории Великой Отечественной войны Советского Союза» з'явилися дані, що на території Білорусії проти загарбників боролосся 374 тис. партизанів і понад 70 тис. підпільників, тим часом, як в Україні — відповідно 220 і 34 тис. Відтоді розпочалося «змагання» між керівництвом двох республік. 28 листопада 1961 р. президія ЦК КПУ ухвалила постанову «Про недоліки в обліку учасників антифашистського підпілля і партизанського руху на Україні в період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.», де йшлося про те, що свого часу не було враховано як учасників радянського руху Опору багатьох зв'язкових, розвідників, провідників, господарів явок, осіб, які переховували і лікували поранених бійців, поширювали листівки, ремонтували партизанам зброю, постачали продовольство, випікали хліб тощо. Невдовзі було визнано діяльність нових партизанських загонів і груп. У травні 1962 р. в Кіровоградській області додатково «виявили» понад 2500 учасників патріотичного руху⁷¹. Таким чином, показник 100 тис. підпільників, які брали участь в антифашистській боротьбі протягом усього періоду окупації України, виглядає надзвичайно перебільшено⁷², а встановлення реальної кількості учасників радянського підпілля є завданням майбутнього наукового дослідження.

З огляду на ці факти, до звітів керівників підпілля (партизанів), документів УШПР і партійних органів, особливо до числових показників (кількість організацій, загонів та їх учасників, розміри заповіданих окупантам втрат і наданої Червоної армії допомоги та ін.) слід ставитися вельми критично і використовувати лише як приблизні дані, що віддзеркалюють певні явища і загальні тенденції, а не цілком достовірні факти.

Вказані вище перебільшення певною мірою врівноважуються тим, що в Україні під час окупації діяло багато невеликих підпільно-партизанських груп, про яких відомо дуже мало або взагалі невідомо, в основному з причини їх розгрому. Тому роботу, проведену у відповідності з постановою президії ЦК КПУ від 1961 р., що призвела до значного збільшення офіційної кількості організацій і загонів та загальної чисельності антифашистів, не можна вважати цілковито марною, адже завдяки цьому істотно активізувалася справа нагромадження в архівах документів з історії антифашистської боротьби на території України.

Таким чином, радянське підпілля було організоване у 1941 р. з ініціативи партійних, державних і військових органів влади СРСР. У підпіллі було залишено близько 30 тис. чол. Спочатку воно складалося лише з нелегальних комуністичних і комсомольських організацій, а створення непартійних антифашистських осередків не передбачалося. Партійно-державні органи відразу взяли радянський рух Опору під свій ідеологічний, кадровий і організаційний контроль. Упродовж усієї війни компартія намагалася утримувати під своїм впливом і керівництвом не тільки партійне і комсомольське, а й так зване «патріотичне» підпілля, яке виникло стихійно й основний склад якого не був комуністичним. Партійні центри ставили перед підпіллям завдання, координували і контролювали його дії, підпорядковуючи їх інтересам фронту. Ідеологічною основою більшості радянських підпільних

формувань були більшовицькі постулати, а відновлення радянської влади проголошувалося кінцевою метою.

Москва поставила перед радянськими антифашистами завдання тотальної і безкомпромісної війни, підпорядкованої інтересам Червоної армії, незважаючи на власні труднощі і втрати. Одним із найбільш ефективних та масових видів руху Опору стала підпільна боротьба, що була поширена по всій території України і здійснювалась у різноманітних формах — від антифашистської агітації та пропаганди до масштабних диверсій і збройного повстання проти окупантів.

Через прогалини в управлінні, брак досвіду та відсутність широкої підтримки населення на першому етапі свого існування радянське підпілля зазнало важкого удару. Лише 10% організацій пережили зиму 1941–1942 рр. Проте набуття досвіду боротьби та зростаюча підтримка населення протягом 1942 р. призвели до активізації комуністичного підпілля та стихійного виникнення нових патріотичних груп.

Специфіка українського ландшафту зумовила те, що у степових та лісостепових районах УРСР тривале існування партизанських загонів було неможливим. Тому на більшості території України головною антифашистською силою виступали підпільні організації, які за необхідності змінювали свою тактику — від підпільної на партизанську і навпаки.

У 1943–1944 рр. радянське підпілля зростає чисельно й здобуває масову підтримку цивільного населення. Кульмінацією діяльності підпільників стають збройні повстання проти загарбників та безпосередня взаємодія з підрозділами наступаючої Червоної армії при захопленні населених пунктів.

Оцінюючи внесок радянського підпілля у перемогу над ворогом, слід наголосити, що впродовж 1941–1944 рр. в його лавах боролися десятки тисяч людей, які завдали окупантам відчутних втрат у живій силі, техніці, зміцнювали віру

населення у перемогу та підривали економічний потенціал загарбників. Підпільники боролися з поневолювачами навіть там, де цього не могли робити партизани. Саме тому підпільні форми руху Опору стали основними в більшості регіонів, за винятком Українського Полісся.

Історичне значення антифашистської боротьби на території України полягає в тому, що вона засвідчила несприйняття нацистського «нового ладу» більшістю населення, продемонструвала мужність і стійкість українського народу, зробивши його одним із народів-переможців у Другій світовій війні.

¹ Чайковський А.С. Невідома війна. — К.

² Див.: Кучер В.І. Бойова діяльність антифашистського підпілля на Україні, 1941–1944. — К., 1983. — С.5.

³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф.57. — Оп.4. — Спр.388. — Арк.20.

⁴ Державний архів Дніпропетровської області (далі — ДАДО). — Ф.19. — Оп.8. — Спр.1. — Арк.7–8.

⁵ ЦДАГО України. — Ф.57. — Оп.4. — Спр.231. — Арк.1.

⁶ Державний архів Миколаївської області (далі — ДАМО). — Ф.10. — Оп.1. — Спр.19. — Арк.1; ЦДАГО України. — Ф.57. — Оп.4. — Спр.388. — Арк.20, 41.

⁷ Шайкан В.А. КПСС — организатор и руководитель коммунистического подполья в Приднепровье в годы Великой Отечественной войны (1941–1944 гг.): Дисс. ... канд. ист. наук. — Днепропетровск, 1989. — С.46–47, 50.

⁸ ЦДАГО України. — Ф.57. — Оп.4. — Спр.388. — Арк.20, 41.

⁹ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг.: В 3 т. — К., 1975. — Т.1. — С.298.

¹⁰ Григорович Д., Денисенко П., Немагый В. Коммунистическое подполье на Украине в годы Великой Отечественной войны. — К., 1976. — С.155, 161.

¹¹ Петровський В.В., Радченко Л.О., Семененко В.І. Історія України: Неупереджений погляд. — Харків, 2007. — С.440.

¹² Безмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. — К., 2000. — С.225.

¹³ ЦДАГО України. — Ф.57. — Оп.4. — Спр.197. — Арк.133–134.

¹⁴ Там само. — Ф.62. — Оп.2. — Спр.390. — Арк.14.

¹⁵ Немятый В.И. Партийное подполье Юга Украины в годы Великой Отечественной войны (на материалах Николаевской и Херсонской областей): Дисс. ... канд. ист. наук. — К., 1964. — С.93.

¹⁶ ДАДО. — Ф.268. — Оп.2. — Спр.58. — Арк.29–115; Ф.19. — Оп.8. — Спр.1. — Арк.7.

¹⁷ ЦДАГО України. — Ф.57. — Оп.4. — Спр.14. — Арк.13; Спр.32. — Арк.281.

¹⁸ Там само. — Ф.1. — Оп.22. — Спр.8. — Арк.22.

¹⁹ Там само. — Ф.62. — Оп.1. — Спр.191. — Арк.18, 20–23, 25–26.

²⁰ Безмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. — С.223.

²¹ Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине: В 2 кн. — К., 1985. — Кн.1: Борьба в подполье. — С.76.

²² Петровський В.В., Радченко Л.О., Семененко В.І. Указ. праця. — С.438.

²³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф.3676. — Оп.4. — Спр.308. — Арк.55.

²⁴ ЦДАГО України. — Ф.62. — Оп.1. — Спр.130. — Арк.6–7; Спр.226. — Арк.44.

²⁵ Клоков В.И. Всенародная борьба в тылу немецко-фашистских оккупантов на Украине. 1941–1945: Историкографический очерк. — К., 1978. — С.46.

²⁶ Курас И.Ф., Кентий А.В. Штаб непокорённых. — К., 1988. — С.13.

²⁷ Виноградов С.В. Діяльність патріотичних сил по антифашистському вихованню населення окупованої території України (1941–1944 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. — К., 1994. — С.21.

²⁸ Чайковський А.С. Указ. праця. — С.22.

²⁹ ЦДАВО України. — Ф.КМФ-8. — Оп.2. — Спр.394. — Арк.4.

³⁰ Чайковський А.С. Указ. праця. — С.202.

³¹ ЦДАГО України. — Ф.62. — Оп.1. — Спр.111. — Арк.27.

³² Там само. — Ф.57. — Оп.4. — Спр.197. — Арк.118; Спр.347. — Арк.38.

³³ Там само. — Ф.62. — Оп.1. — Спр.110. — Арк.10.

³⁴ Там само. — Ф.57. — Оп.4. — Спр.267. — Арк.201, 203.

³⁵ Кондратенко Л.В. Крах экономических планов немецко-фашистских захватчиков на Украине: Историкографический очерк. — К., 1980. — С.58.

³⁶ Див.: Слободянюк М.А. Антифашистський рух Опору в Південній Україні (1941–1944 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. — Дніпропетровськ, 2002. — С.76–78.

³⁷ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг. — Т.2. — С.182.

³⁸ ЦДАВО України. — Ф.КМФ-8. — Оп.2. — Спр.296. — Арк.4.

³⁹ ЦДАГО України. — Ф.57. — Оп.4. — Спр.197. — Арк.73.

⁴⁰ ЦДАВО України. — Ф.3676. — Оп.4. — Спр.308. — Арк.55.

⁴¹ Клоков В., Кулик І., Слінько І. Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни. — К., 1957. — С.53.

⁴² Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине. — С. 44–45, 51–52, 55.

⁴³ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг. — Т.1. — С.474–475, 477.

⁴⁴ Григорович Д., Денисенко П., Немятый В. Указ. соч. — С.61–62.

⁴⁵ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны. 1941–1945: В 3 т. — К., 1985. — Т.1. — С.434.

⁴⁶ Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза (1941–1945 гг.): Сб. док. и матер. — Днепропетровск, 1962. — С.78.

⁴⁷ ЦДАГО України. — Ф.1. — Оп.22. — Спр.171. — Арк.137.

⁴⁸ ДАМО. — Ф.10. — Оп.1. — Спр.19. — Арк.8.

⁴⁹ Кучер В.І., Чернега П.М. Україна у Другій світовій війні (1939–1945). — К., 2004. — С.149.

⁵⁰ Чайковський А.С. Указ. праця. — К., 1994. — С.19.

⁵¹ Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза (1941–1945 гг.): Сб. док. и матер. — С.88.

⁵² Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг. — Т.2. — С.190.

⁵³ Яровий В.І. Новітня історія країн Східної Європи. 40-ві — 90-ті роки ХХ ст.: Курс лекцій. — К., 1997. — С.8, 24, 38.

⁵⁴ Козлітін В.Д. Друга світова війна 1939–1945 рр.: Навч. посібник. — Харків, 2001. — С.180, 183.

⁵⁵ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны. 1941–1945. — Т.2. — С.242.

⁵⁶ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. 1941–1945 гг. — Т.1. — С.193–194.

⁵⁷ Там же. — Т.3. — С.70–72.

⁵⁸ Там же. — Т.2. — С.240.

⁵⁹ ДАДО. — Ф.19. — Оп.8. — Спр.4. — Арк.33–36; Оп.5. — Спр.130. — Арк.19.

⁶⁰ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. 1941–1945 гг. — Т.2. — С.224–226.

⁶¹ Там же. — С.386.

⁶² ЦДАГО України. — Ф.57. — Оп.4. — Спр.267. — Арк.189, 205.

⁶³ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. 1941–1945 гг. — Т.2. — С.226.

⁶⁴ Там же. — Т.3. — С.414.

⁶⁵ Державний архів Запорізької області. — Ф.102. — Оп.30. — Спр.207. — Арк.90–97.

⁶⁶ ЦДАГО України. — Ф.62. — Оп.1. — Спр.151. — Арк.20.

⁶⁷ ДАДО. — Ф.19. — Оп.8. — Спр.1. — Арк.317–319; Ф.268. — Оп.2. — Спр.58. — Арк.11.

⁶⁸ Макарчук С.С. Документальні публікації в Україні з історії другої світової війни: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 1994. — С.12–22;

Коваль М.В. Друга світова і Велика Вітчизняна війни та сьогодення: Роздуми історика // Укр. іст. журн. — 1995. — №3. — С.7–8; «...Создавать невыносимые условия для врага и всех его пособников...». Красные партизаны Украины, 1941–1944: малоизученные страницы истории: Док. и матер. / Авт.-сост. Гогун А., Кентий А. — К., 2006. — С.65–75.

⁶⁹ Державний архів Кіровоградської області. — Ф.429. — Оп.3. — Спр.12. — Арк.80–84.

⁷⁰ Брицький П.П. Україна у другій світовій війні (1939–1945 рр.). — Чернівці, 1995. — С.61.

⁷¹ Чайковський А.С. Указ. праця. — К., 1994. — С.247–248.

⁷² Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). — К., 1999. — С.270.

Наукове видання

Серія «Україна. Друга світова війна. 1939–1945»

**Анатолій КЕНТІЙ,
Володимир ЛОЗИЦЬКИЙ,
Микола СЛОБОДЯНЮК**

**Радянський рух Опору
на окупованій території України**

Верстка та оригінал-макет: *Мигаль Л. Г.*

Підписано до друку 15.04.2010 р. Формат 60x84/16
Ум. друк. арк. 8,7. Обл. вид. арк. 8,0.
Наклад 300 прим. Зам. 17. 2010

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, вул. Грушевського, 4.